

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА СУВ
ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ИРРИГАЦИЯ ВА МЕЛИОРАЦИЯ ИНСТИТУТИ

“Гидромелиорация” факультети

“Экология ва сув ресурсларини бошқариш” кафедраси

Химояга рухсат этилсин
«Экология ва СРБ» кафедраси
мудири проф. Салоҳиддинов А.Т.

«_____» _____ 2011 йил.

Бакалавр даражасини олиш учун

МАЛАКАВИЙ БИТИРУВ ИШИ

**Мавзу: АМУ-КАШКАДАРЁ ИТХБ ОКСУ ИТБСИДА СУВ
РЕСУРСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

Бажарувчи:

Амиркулов Икром

Битирув иши рахбари:

**Мурадов Рустам
Анварович**

ТОШКЕНТ - 2013

ТОШКЕНТ ИРРИГАЦИЯ ВА МЕЛИОРАЦИЯ ИНСТИТУТИ

«ТАСДИКЛАЙМАН»
«Экология ва СРБ» кафедраси
муdiri А.Салоҳиддинов _____
« ____ » _____ 2013 йил.

МАЛАКАВИЙ БИТИРУВ ИШИ БУЙИЧА ТОПШИРИК

Талаба _____ Амиркулов Икром

1. Битирув ишининг мавзу: _____ Аму-Каишқадарё ирригация тизим хавза бошқармаси
Оқсу ирригация тизим бошқармасида сув ресурслардан фойдаланишни
такомиллаштириш

Институт ректорининг « 3 » _____ 12 2012 йил № 645 буйруғи билан
тасдиқланган.

2. Битирув ишини топшириш муддати _____ «30» май 2011й

3. Битирув ишини бажаришга доир бошлангич маълумотлар _____
ЎзРниБошгидрометеорология Қўмитасининг иқлим маълумотлари, Ўз Р Қ ва СХВнинг
маълумотлар, «Навоий» кутубхонасининг материаллари, Аму-Каишқадарё ИХТБ Оқсу
ИТБнинг гидрогеологик экспедициясининг ва бошқа ташиқлотларнинг материаллари.

4. Хисоблаш – тушунтириш ёзувларининг таркиби (ишлаб чиқилган масалалар
руйхати) Қириш, ИХТБ Оқсу ИТБнинг табиий шароити ва иқтисодиётини тавсифи, Оқсу
ирригация тизим бошқармасининг сув ресурслари, Оқсу ИТБнинг икки хисоблаш
даврларида сув истеъмол қилиш ва оқова сув чиқариш хажмлари ва режимлари, Оқсу
ИТБда келажакда амалга оширилиши зарур бўлган сув хўжалик ва сувни муҳофаза қилиш
тадбирларининг рўйхати, иқтисодий хисоблар, Оқсу ИТБнинг коммунал-маиший рўзгор
хўжалик оқова сувларини тозалаш даражасини аниқлаш ҳамда тозалаш иншоотлари
мажмуини асослаш, хулоса ва тавсиялар ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

5. Чизма ишлар руйхати (чизмалар номи аниқ курсатилади) _____
Оқсу ИТБнинг бош плани, Оқсу ИТБнинг тупроқ харитаси, Сувни муҳофаза қилиш
тадбирлари ва иқтисодий қисм.

6. Битирув иши буйича маслаҳатчилар

№	Булим мавзуси	Маслаҳатчи укитувчилар ф.и.ш.	Имзо, сана	
			Топшириш берилди	Топширик бажарилди
1.	Асосий қисми	доц. Мурадов Р.А.	2012 й 25 декабр	
2.	Иқтисодий қисми	доц. Мурадов Р.А.	2013 й 25 май	
3.	Ҳаёт-фаолияти хавфсизлиги	З.Мирхосилова	2011й 30 май	

7. Топширик берилган вақт «25» _____ декабрь 2012 йил.

Битирувчи иши раҳбари _____ доц. Р.А. Мурадов
(Ф.И.Ш.)

_____ (имзо)

Топширикни бажаришга олдим _____ И.Амиркулов
(Ф.И.Ш.)

_____ (имзо)

Битирув ишини бажариш режаси

№	Малакавий битириш ишининг бўлимлари	Бўлимларни бажариш вақти	Изох
1	Архивлардан, кутубхоналардан, турли ташилотлардан малакавий битириш ишини тайёрлаш учун зарур маълумотларни тўплаш, уларни тахлил қилиш ҳамда МБИни кириш қисмини тайёрлаш	2013 й. январ ойи	
2	МБИни 1 бобини Аму-Кашкадарё ирригация тизим хавза бошқармаси Оксу ирригация тизим бошқармаси табиий шароити ва иқтисодиётини тавсифи»ни тайёрлаш	2013 й. феврал ойи	
3	МБИни 2 бобини Аму-Кашкадарё ирригация тизим хавза бошқармаси Оксу ирригация тизим бошқармасини сув ресурсларини тавсифи»	2013 й. март ойи	
4	МБИни 3 бобини Аму-Кашкадарё ирригация тизим хавза бошқармаси Оксу ирригация тизим бошқармасидаги сув истеъмолчиларни икки хисолаи даврларида сув истеъмол қилиш ва оқова сув чиқариш хажмлари ҳамда режимларини хисоблаш.	2013 й. апрел ойи	
5	МБИни 4 ва 5 бобларини Аму-Кашкадарё ирригация тизим хавза бошқармаси Оксу ирригация тизим бошқармасида келажак да амалга оширилиши зарур бўлган сув хўжалик ва сувни муҳофаза қилиш тадбирларини таркибини асослаш; иқтисодий хисобларни бажариш ҳамда шаҳарлари коммунал-маиший рўзгор хўжалик оқова сувларини тозалаш даражасини аниқлаш ҳамда тозалаш иншоотлари мажмуъини асослаш	2013 й. май ойи	
6	МБИни хулосасини ва тавсияларин ёзиш ҳамда уни химоя қилиш учун тайёрлаш	2013 й. 6 июн ойи	
7	МБИни химолаш.	2013 й. 6-10 июн	

Битирувчи иши рахбари доц. Р.А. Мурадов
(Ф.И.Ш.)

_____ (имзо)

Топширикни бажаришга олдим И.Амиркулов
(Ф.И.Ш.)

_____ (имзо)

Мундарижа

КИРИШ	6
I-боб. ТАБИЙ ШАРОИТИ.....	8
1.1 Иқлим шароити	8
1.2 Тупроқ ва геологик шароитлари	11
1.3 Гидрология ва гидрогеология шароити.....	13
1.4 Виоятнинг тупроқ-мелиоратив ҳолати.....	18
1.5 Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси.....	20
1.6 Қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқлари.	22
1.6.1 Ирригация ва коллектор-дренаж тармоқлари техник ҳолати.....	25
1.6.2 Қишлоқ хўжалиги майдонларида сувдан фойдаланиш	27
1.7 Иқтисодиёти.	30
1.8 Аҳолиси.....	32
II-боб. ОҚ-СУВ ИРРИГАЦИЯ ТИЗИМИ ХУДУДИДА СУВ РЕСУРСЛАРИ	33
2.1 Хавзани умумий сув мувозанати	33
2.1.1 Ер усти сув ресурсларини ҳисоблаш	33
2.1.2 Атмосфера ёгинларини ресурсини ҳисоблаш.....	39
2.1.3 Ер ости сувининг йиллик миқдорини ҳисоблаш	39
III-боб. ҲАВЗАНИНГ СУВ ХЎЖАЛИК МАЖМУАСИ ҚАТНАШУВЧИЛАРИНИНГ СУВ ИСТЕЪМОЛИ ВА ОҚОВА СУВ ЧИҚАРИШИ ҲАЖМЛАРИНИ ҲИСОБИ.....	42
3.1 Сув хўжалиги мажмуаси қатнашувчиларини асослаш.....	42
3.2 Коммунал – маиший рўзғор хўжаликни сув билан таъминлаш	44
3.3 Саноат тармоқлари ва корхоналари.....	50
3.4 Қишлоқ хўжалиги	56
3.4.1 Чорвачилик	56
3.4.2. Суғорма деҳқончилиги.....	59
3.5 Балиқчилик хўжалигида сув истеъмол қилиш ва оқова сув чиқариш ҳажмларини ва режимларини ҳисоблаш.	62
3.6 Сув энергетикаси	67

3.7 Дарё делтасига (санитар) сув ўтказиш.	69
3.7.1 Пастда жойлашган СХК қатнашувчиларининг сув истеъмоли.	69
3.7.2 Санитар сув ўтказиш.	69
IV - боб. СУВ ХЎЖАЛИК МУВОЗАНАТИ, СУВ ХЎЖАЛИК ВА СУВНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ТАДБИРЛАРИ.	73
IV.1 Сув хўжалик мувозанати	73
IV.2 Сув хўжалик чора-тадбирлари	78
IV.3 Сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва уларнинг салбий таъсирини бартараф қилиш тадбирлари.....	79
IV.3.1 Сувни муҳофаза қилиш тадбирлари	79
IV.3.2 Сувнинг салбий таъсирини бартараф қилиш тадбирлари.....	81
V-боб. ОҚ-СУВ ИТБ ХУДУДИДА СУВ РЕСУРСЛАРИДАН МУКАММАЛ ФОЙДАЛАНИШ ТАДБИРЛАРИНИ АСОСЛАШ	82
5.1 Суғориш тармоқларида сув ресурсларини самарали бошқариш	82
5.2 Суғоришнинг сув тежовчи истикболли технологияларини тадбиқ қилиш	83
5.3 Оқ-сув ИТБсида сув ресурсларидан самарали фойдаланиш таклифлари	85
VI-боб. ХАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ.....	88
6.1 Хавфсизликнинг назарий асослари.....	88
6.2 Мехнат муҳофазаси иш шароитларини яхшилаш	89
6.3 Фуқаро муҳофазаси	91
6.4 Ёнғин хавфсизлиги	92
6.5 Биринчи тиббий ёрдам	94
VII - боб. СУВ ХЎЖАЛИК ВА СУВНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ТАДБИРЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ.	98
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР.....	101

КИРИШ

Ўзбекистон Президенти ташаббуси билан Республиканинг Сув ресурсларидан комплекс фойдаланиш давлат дастури ишлаб чиқиш бўйича Вазирлар маҳкамаси қарори эълон қилинди. Ушбу қарорнинг асосий мақсади, башорат қилинадиган сув танқислигининг ўсишини олдини олиш, унинг таъсирини максимал камайтириш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва уларни зудлик билан амалга ошириш.

Юртимизда сув ресурсларидан самарали фойдаланиш асосида суғориладиган майдонлардан олинадиган ҳосил миқдорини ошириш ва сифатини яхшилаш орқали мамлакат аҳолиси турмуш даражасини юқори поғоналарга кўтариш борасида самарали ишлар амалга оширилмоқда.

«Аму-Кашкадарё ирригация тизим хавза бошқармаси Оксу ирригация тизим бошқармасида сув ресурслардан фойдаланишни такомиллаштириш» Ўзбекистон Республикасини «Сув ва сувдан фойдаланиш» қонуни ва «СРМФ ва МК схемасини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш тугрисидаги» Қарорини талабларига муво-фик равишда, аҳолини ва халқ хужалиги тармоқларини истикболли сувга булган талабини ҳамда сувни муҳофаза қилиш ва уни атроф-муҳитга салбий таъсирларини бартараф қилиш мақсадида асосий сув хужалик ҳамда сувни муҳофаза қилиш тадбирларини аниқлаш учун ишлаб чиқилди.

Берилган топшириқга асосланиб Аму-Кашкадарё ирригация тизим хавза бошқармаси Оксу ирригация тизим бошқармасида сув ресурслардан фойдаланишни такомиллаштиришни халқ хужалигини уч ривожланиш давлари: ҳозирги (2013 й), яқин (2018 й) ва узок (2028 й) келажак учун йилнинг ҳар бир ойи учун сув хужалик мувозанатини ҳамда иктисодиёт тармоқларини сувга булган талабларини келажакда хавзада кутилаётган сув ресурсларини 50%,75%,85% 90% ва 95%ли таъминланганлик шароитлари учун ишлаб чиқдим.

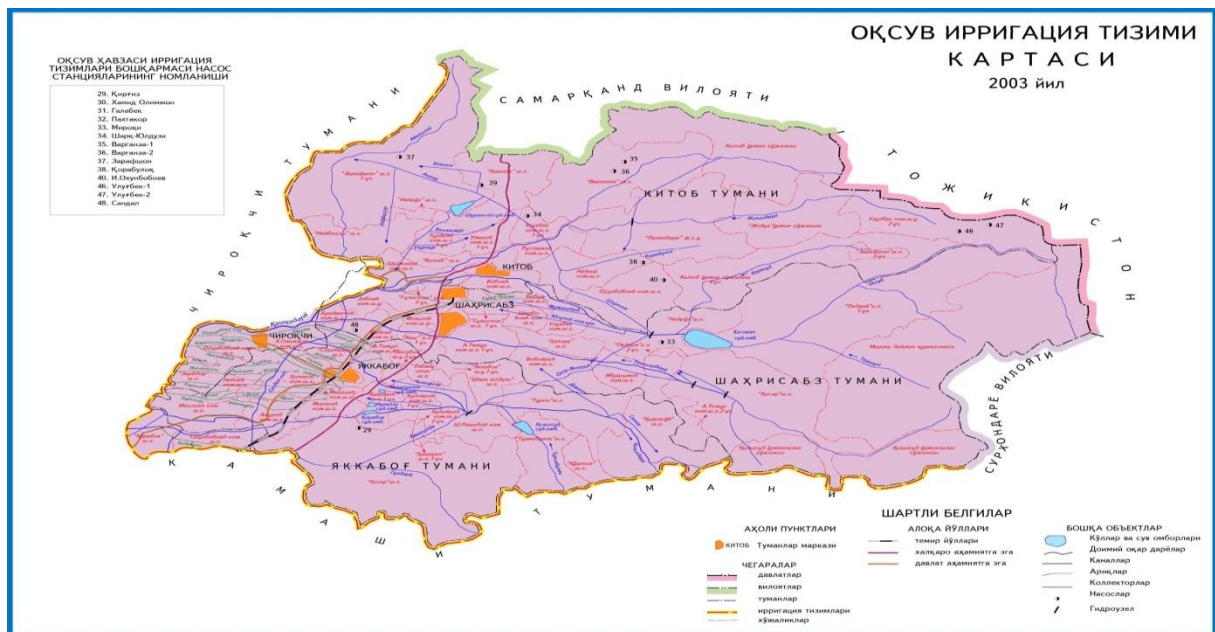
Иктисодий жихатдан дарё хавзасида асосий сув истеъмолчилар бўлиб у ердаги шаҳарлар ва кишлоқларда яшовчи аҳоли ҳамда ривожланган саноатни

турли сохалари, чорвачилик ва дехкон-чилик хисобланадилар, чунки бу сохаларни келажакда ҳам ривожланиши режалаштирилган.

Аму-Кашкадарё ирригация тизим хавза бошқармаси Оксу ирригация тизим бошқармасида сув ресурслардан фойдаланишни такомиллаштириш берилган бирламчи маълумотлар, меъёрий хуж-жатлар ва адабиётлар асосида уни табиий, гидрологик-гидрогеологик шароитларини хисобга олган ҳолда «СРМФ» фанидан боскич лойиҳасини бажаришни «Услубий кулланма»си бўйича (доцент Х.И. Валиев 2012 й. тайёрлаган) бажарилди.

I-боб. ТАБИИЙ ШАРОИТИ

Географик жойлашган ўрни. Қашқадарё вилояти Ўзбекистон республикаси таркибидаги вилоят ҳисобланади. 1924 йилнинг 1 ноябрида ташкил топган. 1938 йилнинг 15 январиди Қашқадарё вилояти Сурхондарё вилоятига қўшиб юборилган. 1940 йилнинг 20 январиди қайта ташкил этилди. Республиканинг жануби-шарқиди жойлашган.

Расм 1.1 Худудни географик жойлашуви

Шимоли-шарқдан Қашқадарё, жанубий-шарқдан Сурхондарё, жанубий-ғарбдан ва ғарбдан Туркменистон, шарқдан Тожикистон ва Самарқанд вилоятлари билан чегарадош. Вилоят майдони 28.6 минг кв.км, бўлиб унинг маркази Қарши шаҳри.

1.1 Иқлим шароити

Л.Н. Бабушкин (1959) Қашқадарёнинг иқлими кескин ўзгарувчан континентал ва шу билан бирга ёзи иссиқ, қиши анча совуқ эканлиги ҳақида маълумотлари берган. Қишда шимолий Арктика совуқ ҳаво оқимлари келиб, ҳароратни анча пасайтириб юборади. Январ ойида ўртача ҳаво ҳарорати 0°C дан $+2^{\circ}\text{C}$ га, қишда баъзан -15°C дан -25°C гача пасайиши мумкин. Ёзи иссиқ ва қуруқ бўлиб, узоқ давом этади. Июль ойида ҳарорат кундуз кунлари

баъзан $+44^{\circ}\text{C}$ дан $+47^{\circ}\text{C}$ гача кўтарилади. Ёзнинг иккинчи ярмига келиб, 7-15 кун давомида гармсел шамоллар эсиб, у қишлоқ экинларига сезиларли зарар етказади.

Ҳавонинг йиллик ўртача ҳарорати доимо $+15^{\circ}\text{C}$ дан юқори бўлади. Йил давомида иссиқ кунлар 242 кунни ташкил этади. Фойдали ҳароратлар йиғиндиси бир йилда 4533-4939 даражада сақланиб туради. Ўсимликлар учун фойдали ҳароратлар йиғиндиси $2330-2991^{\circ}\text{C}$ ни ташкил этиши Қарши чўлида ингичка толали пахта етиштириш ва иссиқсевар экинлар экиш, шунингдек бир йилда бир майдондан икки, уч марта ҳосил олиш учун жуда қулайдир (Л.Н. Бабушкин, 1959).

Иқлими континентал субтропик иқлимга хос (ёзи иссиқ, қуруқ ва давомли, қиши нисбатан совуқ). Аксинча ғарбий қисми очик бўлиб мўтадил денгиз ва субтропик ҳаво массаларининг тўсиқсиз кириб келишига имкон беради. Шу сабабли қишда январнинг ўртача ҳарорати текислик қисмида $0+2^{\circ}\text{C}$, Китоб туманида $0+8^{\circ}\text{C}$. Китоб туманида ёзда энг юқори ҳарорат $+43^{\circ}\text{C}$ га кўтарилади. Бу туманнинг иқлими бошқа туманларга нисбатан салқинроқ. Худудда ўсимликлар учун фойдали ҳароратларнинг йиғиндиси $4700 - 5250^{\circ}\text{C}$ га етади. Бундай иқлим шароит ингичка толали ва бошқа иссиқ талаб қилувчи экинларни экиш учун имкон беради.

Лекин ёзда баъзан содир бўладиган гармсел қишлоқ хўжалик экинларидан мўл ҳосил олишга имконият бермайди. Гармселга қарши курашиш учун ихота тарахтзорларни барпо этиш ҳамда тупроқни намини сақлашга қаратилган илғор агротехник тадбирларини қўллашни тақозо қилади. Шимоли-шарққа томон ёғин миқдори ортиб боради. Йилига текисликларда 290-300 мм, адирларда 320-550 мм, тоғларда эса 550-650 мм ёғин тушади. Ёғин асосан баҳор ва қишда ёғади. Тоғларнинг энг баланд қисми Ҳазрат Сулаймонда эса қорлар ёзда ҳам эриб улгурмайди. Бу районнинг йиллик ёғингарчилиги 300мм ни ташкил қилади. Баъзи йиллари эса 400мм гача боради.

Қуйида Қашқадарё вилояти станциясининг климатик характеристикаси

келтирилган. Бу жадвалдан куришиб турибдики ёғингарчиликнинг ойлар бўйича энг максимал қиймати асосан 3 ойга тўғри келади, яъни март 50мм, декабр 45мм ва апрел 39мм.

Жадвал №1.1.

Климатик характеристикаси

Кўрсаткичлар	Ойлар											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Ҳаво температураси	20	15	8,1	15,1	21,7	25	27,7	25,0	20	13,0	6,0	1,0
Ҳавонинг нисбий намлиги	69	68	55	46	36	45,0	30	31	61	37	52	67
Намликнинг етишмаслиги	1,7	2,0	4,7	8,0	13,1	20,0	17,8	17,3	13,7	8,0	40	2,3
Ёғингарчилик, мм	32	24	50	39	32	14	6	1	4	19	33	45

Бу районда март ойининг охири март ойининг бошларидан бошлаб ҳаво температураси кўтарилиб боради. Энг максимал температура июн ойига тўғри келади. 25,9⁰С энг минимал ҳаво температураси, декабр ва феврал ойларида 1⁰С, октябр ойида ўртача нормал ҳаво температураси 13⁰С бўлади. Баъзи йилларда максимал кўрсаткич 40⁰С гача ҳам боради. Қиш ойларининг кўп йиллик ўртача температураси +6⁰С бўлади. Баъзи йилларда ҳам боради, лекин бундай паст температуралар камдан кам бўлиб вақтинчалиқдир.

Очиқ ҳаво кунлари 250 кунни ташкил қилади. Баҳор ойининг сўнгги совуқ кунлари март ойининг биринчи декадасига, яъни биринчи ўн кунлигига тўғри келади. Кузги биринчи совуқ кунлар эса октябр ойининг ўрталарида бошланади. Вегетация даврида ҳавонинг намлиги 45-61% атрофида ўзгариб туради. Юқори босимли ҳаво намлигининг ёз ойларида етишмаслиги 14-16%ни ташкил қилади.

Жадвал №1.2.

Қуйидаги жадвалда бутун новегация давомида боғланиш кўрсаткичлари бўйича берилган.

Зона пояс кенглиги	Ойлар					
БЦ- II	I	II	III	IX	XI	XII

	10	13	24	42	25	12
--	----	----	----	----	----	----

Ҳавонинг доимий очик туриши кунларнинг иссиқлиги, ёғингарчиликнинг ойлар бўйича тақсимланганлиги, ҳавонинг иссиқ режими пахта маккажўхори, дон, беда ва бошқа қишлоқ хўжалик экинларини етиштиришга яхши шароит яратиб боради. Ҳавонинг яхши келиши йилига бир хил қишлоқ хўжалик экинларидан яъни бир йиллик ўсимликлардан икки марта ҳосил олиш имконини беради.

1.2 Тупрок ва геологик шароитлари

Қашқадарё вилояти Ўзбекистон жанубида $37^{\circ} 58' - 39^{\circ} 32'$ шимолий кенглик ва $64^{\circ}23' - 67^{\circ}42'$ шарқий узоклик орасида жойлашган бўлиб, унинг умумий ер майдони 13,6 минг кв км текисликдан иборат. Шундан 306,3 минг гектари тақирсимон тупроқлар тарқалган майдонлардан иборат. Бу тупроқларнинг таркибида чиринди миқдори 0,5 % дан 1,0 % гача бўлиб, уларда калий 2,0 % гача ва фосфор 0,15 % гача азот миқдори эса 0,02-0,07 % ни ташкил этган (А. Расулов, 1976).

Қашқадарё вилоятининг тупроғи жуда хилма хил. Бунинг асосий сабаби табиий шароитнинг хилма хиллигидир. Ундан ташқари тажриба ўтказилган жойнинг орфографик ва литолого-геоморфологик тузилиши ҳам турлича. Унинг жанубий - шарқ томони Помир-Олтой тизмаларига кирувчи Хисор ва Зарафшон тизмалари билан ўралган, айрим чўққилар 4500 метрга етади. Барча марказий ва шимолий ғарб қисми текис ерлардан иборат. Ерлари бўз ва гидроморф тупроқлардан иборат.

Минтақанинг ғарб томони ўртача субтропик чўл қисми ташкил қилади, жуда қуруқ, иссиқлик билан яхши таъминланган, тақир ва гидроморф тупроқлардан ташкил топган. Тупроқ қоплами умумий қабул қилинган шароит билан аниқланади. Тупроқнинг хусусияти табиий шароитларга (об-ҳаво, литологик, гидрогеологик шароитлар, чуқурликлар, қирралар, ўсимликлар қоплами) ҳамда антропоген омилларга боғлиқ. Қашқадарё вилоятининг тупроқларининг тулари 1 жадвалда келтирилган.

3 жадвал маълумотларидан маълумки, Қашқадарё вилояти жами ер майдонининг 19,2% ери оч тусли бўз тупроқлардан иборат бўлиб, унинг 24,6% ни суғориладиган ерлар ташкил этади. Ёки вилоятнинг жами оч тусли бўз тупроқли ерларининг тўртдан бир қисмини суғориладиган деҳқончилик ерлар ташкил этади. Вилоятнинг ўтлоқ ва бўз ўтлоқ тупроқларининг асосий қисми ана шу оч тусли бўз тупроқлар зонаси қисмида жойлашганлиги сабабли тажрибамиз минтақаси вилоятнинг суғориладиган ерларининг деярли ярмисини ташкил этади. Қайд этилганидек, бундай ерлар табиий иқлим шароити билан нафақат Қашқадарё вилоятининг балки республикаимизнинг барча ерларидан кескин фарқ қилади.

Оч тусли қўнғир ўтлоқ-чўл тупроқ тоғнинг юқори қисмида алувия ва делувия тоғ жинсларидан ҳосил бўлади. У ўсимликлар билан кам қопланган ерда юзага келади. У ерлардаги чиринди (гумус) миқдори 5-7 % бўлади. Уларни карбонатлардан ишқорланиши жуда чуқур қатламда бўлиб, юзаси кучсиз кислотали, ўсимликларга ўзлаштириладиган ҳаракатчан фосфор бир кг тупроқда 100-120 кг/мг бўлади. Бундай ерларда ўсув даври қисқа бўлганлиги ва ерлар эса қияликлардан иборат бўлганлиги сабабли жуда кам деҳқончилик қилиниб, яйловлар сифатида фойдаланилади.

Жадвал №1.3.

Қашқадарё вилояти тупроқларининг турлари

№	Асосий тупроқ типлари	Умумий майлон, %
1	Оч тусли-қўнғир-ўтлоқ-чўл юқори тоғ.	2,8
2	Тоғнинг ўрта қисмида жойлашган. Жигар ранг.	14,2
3	Қорамтир бўз тупроқлар.	8,8
4	Типик бўз тупроқлар.	23,1
5	Оч тусли бўз тупроқлар.	19,2
6	Ўтлоқ ва бўз-ўтлоқ тупроқлар.	3,8
7	Тақир ва тақирсимон тупроқлар.	12,4
8	Чўл қумок, тупроқлар.	2,2
9	Чўл зонасининг ўтлоқ тупроқлари.	1,6
10	Кулранг қўнғир тупроқлар	6,1
11	Қумлар, она жинслар ва бошқалар.	4,2
	Жами	100%

Қирраларнинг соя томонида гумус миқдори 6-8 % бўлади. Худди шу

кирранинг қуёш томонида гумус миқдори 2-5 % бўлади. Аммо тупроқдаги гумусли қатлам 40-50 см дан ошмайди. Бу ерлардан баҳорги, ёзги ва кузги деҳқончилик учун оч тусли тупроқларга нисбатан кўпроқ фойдаланилади.

Қорамтир бўз тупроқлар тоғларнинг ўрта қисмидан пастрокда жойлашган бўлиб, кучли ёмғир ёғадиган ерлардан иборат. Бундай ерларни ювилмаган ва эрозияга учрамаган қисмидаги гумус миқдори 2,3-3,9 %, лалми ерлардаги гумус миқдори 1,2-2,0 % бўлади. Мазкур зонада ерлар ўзлаштирилса, эрозияга кўпроқ учрайди. Қорамтир бўз тупроқларнинг юқори қисми карбонатлар билан шўрланган. Бундай ерлар суғориш манбаларидан юқори бўлганлиги сабабли, суғориб деҳқончилик қилиш учун ишлатилмайди. Оч тусли бўз тупроқдар текисликларда жойлашган бўлиб, ундаги гумус миқдори (0,8-1,8 %).

1.3 Гидрология ва гидрогеология шароити

Ер усти ва ости сувлари .Вилоят худуди мураккаб геологик, геоморфологик-литологик, тупроқ иқлим шароитлари регионда ўта мураккаб гидрогеологик ҳолатини келтириб чиқарган, бу ҳолат ер усти ва ер ости сувлари режими ва баланси кўрсаткичларида ўз аксини топган худудда гидрографик тармоқлар текис тақсимланган.

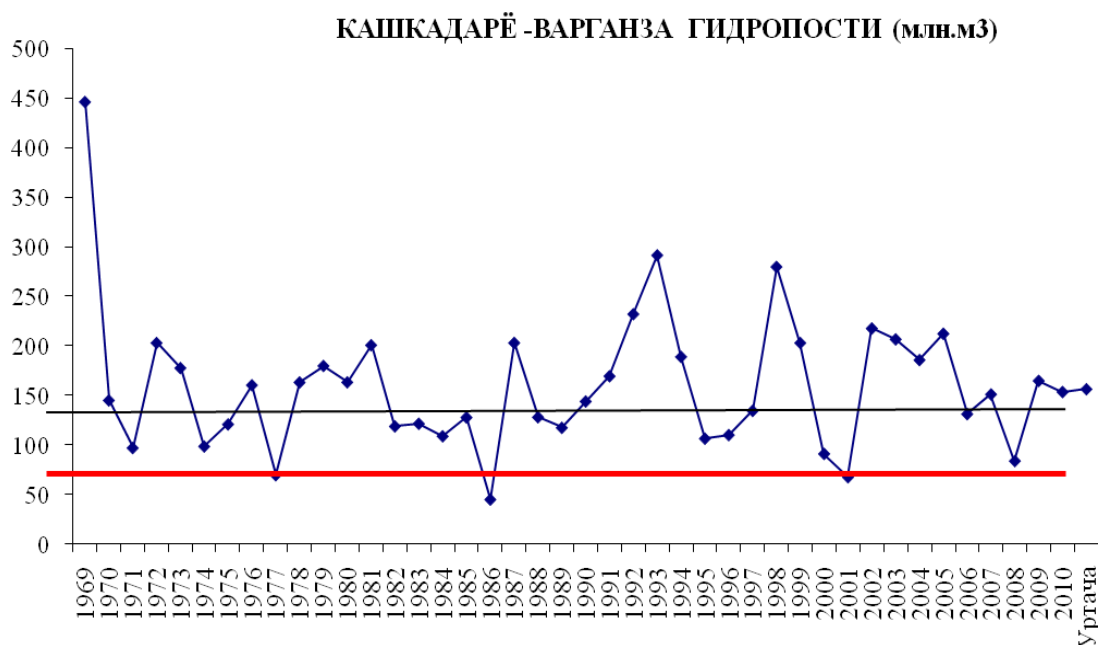

Расм.1.2 Қашқадарё вилояти ва уни гидрографик тармоғи

Вилоятда табиий ва сунъий кам зовурлашган текислик қисми асосий майдонларида ерларни юқори меъёрларда суғориш ва бошқа бир катор омиллар грунт сувларининг ер юзасига кўтарилишига имкон яратмоқда, бу ҳолат ўз навбатида тупроқда туз тўпланиши ва қайта шўрланиш жараёнларини келтириб чиқармоқда. Вилоят ҳудудидан бир қанча дарёлар оқиб ўтади. Дарё сувини йиғиш ва усимликларни вегетация даврида сув билан таъминлаш мақсадида дарё юқорисида “Хисорак” ва “Чимқурғон” каби сув омборлари қурилган бўлиб, “Чимқурғон”да 400-500млн м³ сув туплаш имконияти бор, булардан ташқари “Қамаши”, “Нурайли”, “Шуролсой”, “Янгиқурғон” ва “Қарабоғсой” каби сел сувлари ва дарё сувларини йиғадиган сув омборлари қурилган.

Вилоятда энг йирик Таллимартон сув омбори 1986 йилда фойдаланишга топширилди, унинг сув туплаш имконияти 1525млн м³ бўлиб, Карши чулини сув билан таъминлайдиган энг асосий сув хавзаси ҳисобланади.

Китоб туманида эса Шуробсой сув омбори 1977йилда қуриб ишга туширилган.

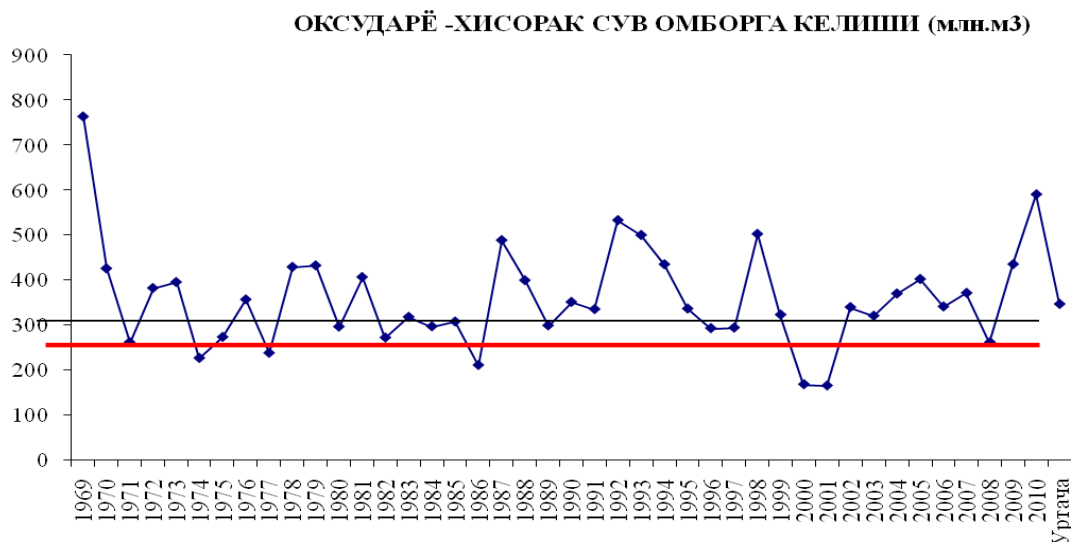

Расм 1.3 Варганза гидропости гидрографи

Китоб тумани ҳудудидан Оксув дарёси оқиб ўтади . Қашқадарёнинг

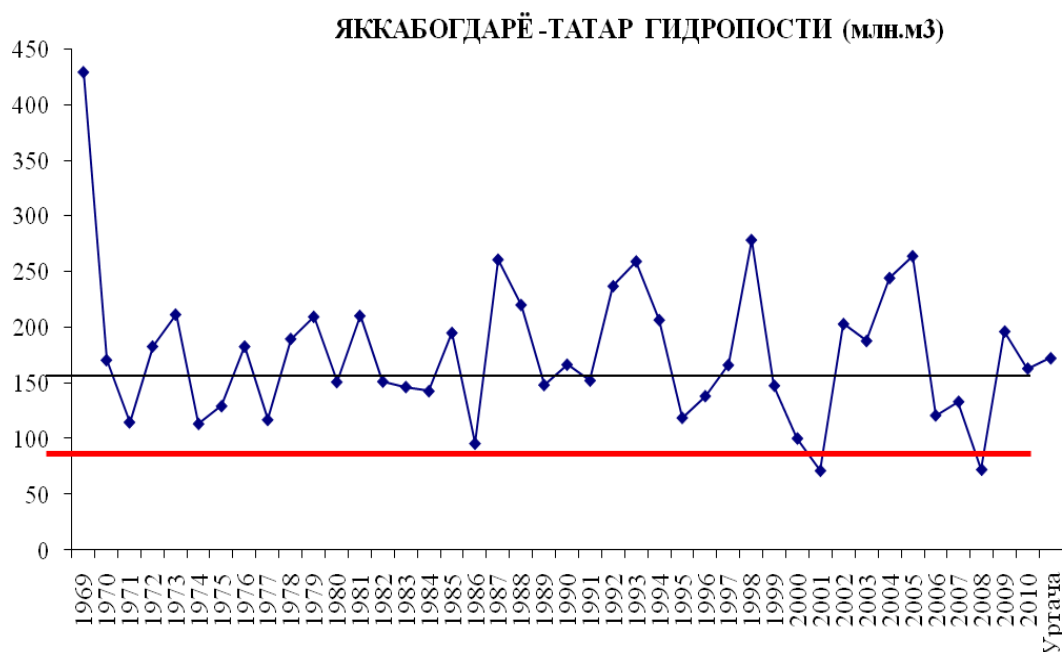
ирмоғи Ҳисор тизмасининг ғарбий ён бағридаги музликлардан бошланади.

Узунлиги 62 км. Сув йиғиш майдони 845 км². Оксув дарёсига чапдан Дахансой, Обикихона, Гилиндарё, Сужар каби ирмоқлар, ўнгдан Шутсой қуйилади. Оксув Чироқчидан 18 км юқорида Қашқадарёга қуйилади.

Расм 1.4 Оксу гидропости гидрографи

Қор – музликлардан сув олади. Ўртача йиллик сув сарфи 12.3 м³/сек, энг кўп сув сарфи июнь ойига, энг кам сув сарфи декабр – январь ойларига тўғри келади. Йиллик сувининг 49.2 % март – июнда оқиб ўтади. Оксувнинг ўртача оқим модули 14.6 л/сек км².

Расм 1.5. Яккабоғ дарёси гидрографи

Оқсувдан Китоб, Шахрисабз, Чирокчи туманларининг экинзорлари суғорилади.

Жадвал №1.4

Оқсу ИТБ худудидаги сув омборлари

Сув омборлари номи	Жойлашган урни	Фойдаланиш йили	Сугориладиган майдон м.га	Лойихадаги хажми млн.м ³	Фойдали иш хажми млн.м ³	Лойка босган хажми млн.м ³	Парланадиган юза км ²	Сув чиқариш қобилияти			
								Нормал м ³ /с	Отметка порог, м	Қағастроф м ³ /с	Отметка порог, м
Қарабоғ	Яккабоғ	1977	4	7,5	6,3	1,2	0,8	15	580,0	3	615,5
Қалқам	Чирокчи	1987	3	9,4	9,3	0,1	1,5	27	660,0	206	677,2
Қизилсув	Яккабоғ	1991	4,8	9	9	-	3	18	803,0	390	930
Нугайли	Яккабоғ	1975	1,8	3	2,5	0,5	0,58	1,5	580,0	1	601
Шурабсой	Қитоб	1977	1,7	2	1,8	0,2	0,38	5	661,0	120	668,5
Тошлоксой	Шахрисабз	1981	5,2	7	6,7	0,3	5,4	5	852,0	-	
Янгиқургон	Яккабоғ	1975	1	3,3	3	0,3	1,5	5	578,1	-	
Хисарак	Шахрисабз	1987	40,6	170	155	15	4,2	200	987,0	480	1118

Ер ости сувларининг даврий равишда тебраниб туриши йил фасллари бўйича ўзгариб туради. Вилоят шимолий қисмида жойлашган ерларда ер ости сувларининг сатҳи 2.5-3.5 метр ва ундан ортиқ чуқурликда қузатилса, текис қисмининг асосий майдонларида 1-2 метр атрофида қузатилади, вегетация даврида 0.8 метргача кўтарилади, мавсумий тебраниш амплитудаси 1-1.5 метрни ташкил этади. Айниқса, текисликнинг қуйи ерларида ер ости сувлари оқими деярли таъминламаган шароитда сувда осон эрувчи тузлар миқдори ортиб, тупроқлар ва грунт сувларидаги дастлабки сульфатли шўрланиш типини асосан сульфат-хлоридли шўрланиш химизмига айланиб бормоқда.

Ер ости сувларининг шаклланиши асосий манбалари чиқиш конусининг юқори қисмидаги тоғ олди томондан келган ер ости оқимлари, суғориладиган далаларнинг инфильтрацияси, юза қисмдаги сув оқимлари ва атмосфера ёғинлари ҳисобланади. Ер ости сувлари ер усти сувлари билан боғлиқдир. Ер ости сувлари дарёларнинг оқим режимига катта таъсир этади. Баҳор ва ёз

фаслларида дарёлар тўлиб-тошиб оқади. Шу вақтда дарё сувларининг бир қисми ерга сизиб, ер ости сувларига қўшилиб. Уларнинг сатҳини кўтаради. Куз ҳамда қишда дарё сувларининг асосий манбаи бўлган қор ва музликларнинг эриши тўхтаганидан кейин. Дарёларда сув жуда ҳам камайиб кетади. Ер пўстида сизиб юрган ер ости сувлари ўз “ҳаёти” да турли-туман тоғ жинслари билан учрашади ва уларнинг таркибидаги ҳар хил тузларни, газларни ва органик бирикмаларни эритиб олиб кетади. Эриган тузларнинг миқдорига ғараб, ер ости сувлари асосан уч гурппага бўлинади.

1. чучук сувлар (бир литрида бир граммгача эриган туз бўлган сувлар):
2. шўр сувлар (бир литрида бир граммдан эллик граммгача эриган туз бўлган сувлар):
3. намақоб сувлар (бир литрида эллик граммдан кўп эриган туз бор сувлар).

Ер ости сувлари таркибида инсон соғлиғи учун фойдали бўлган баъзи тузлар, газлар ва органик бирикмалар ҳам учрайди. Бундай сувлар шифобахш сувлар деб юритилади. Масалан водород сульфидли, карбонат ангидридли, йод-бромли, радонли ва бошқа хил сувлар шундай шифобахшдир.

Ер юзасига яқин бўлган тупроқ қатламида жойлашган ва одатда, мавсумий равишда бўладиган сувлар тупроқ сувлар деб юритилади. Бундай сувларнинг асосий манбаи ёғин-сочин ҳамда атмосферадаги буғлардир, шунинг учун ҳам улар йилнинг нам сероб бўлган мавсумларидагина ҳосил бўлади. Баҳорнинг охирларида ёки ёзнинг бошларида қуёш ҳарорати таъсирида ва ўсимликларнинг сув ичиши натижасида бу сувлар бутунлай сарфланиб кетади. Тупроқ сувлари бошқа ер ости сувларига қараганда анчагина юқорида жойлашган ва улардан сувсиз ёки сал нам қатлам-аэрация зонаси билан ажралган бўлади. Аэрация зонаси ер юзасидан пастки қатламларга ва пастки қамламлардан ер юзасига ер ости сувларини буг шаклида ўтказиб туради. Тупроқ сувларидан пастда жойлашган сув қатламини грунт суви қатлами деб атайдилар. Грунт сувлари сув ўтказмайдиган қатламнинг устида йиғилади ва одатда қум ҳамда шағал қатлами орасида сизиб ўтади. Бу ерга ер юзидан ёмғир, қор ва дарё сувлари

сизиб келади. Чунки грунт сувларининг устида сув ўтказмайдиган қатлам бўлмайди. Грунт сувлари фақат оғирлик кучи таъсири остида сизиб юради. Улар босим кучига эга эмас.

Грунт сувларининг минерализация даражаси вилоятнинг турли қисмларида турлича кўрсаткичларда ҳудуднинг ўрта қисмларида 1-2 г/л, қуйи пасткам ерларда 2-3 г/л ва ундан ортиқ миқдорни ташкил этади.

Хавза ҳудуди гидрогелогик жихатдан хавзанинг жанубий қисмида жойлашган бўлиб у ерда юра, бур, палеоген, неоген-тўртламчи даврларининг сувли горизонтлари ва комплекслари иштирок этади. Юра, бўр ва палеоген даврлари ётқизиклари чуқурда жойлашганлиги ва улардаги ер ости сувларининг сифати яхши эмаслиги туфайли амалий аҳамият касб этмайди. Охангарондарёга чикувчи конус чегарасида тўртламчи қатлам қалинлиги ҳосил бўлган даврга тўғри келадиган ер ости суви асосий аҳамиятга эга. Шунинг учун бу ер ости сувларини тарифлашга асосий эътибор қаратилади.

1.4 Вилоятнинг тупроқ-мелиоратив ҳолати.

Қашқадарёнинг тупроқ қоплами унинг табиий унсурлари (иқлим, ер юзаси, сувлари ва хокозо) билан узвий боғлиқ ҳолда ҳамда инсоннинг хўжалик фаолияти сабабли бир хил тарқалган эмас. Қарши кўлида тўпроқ очбўз тўпроқ кенг тарқалган. Унинг ғарбида эса чул сур-қунғир қумли шўрхоқ ва ўтлоқ тўпроқлар учрайди. Сандикли чўлининг катта қисми қумликлар билан банд. Қашқадарёнинг қадимий узанларида утлоқ ва шурхоқ тупроқлар учрайди. Ўлка текислик қисмининг атрофларидаги нисбатан баланд жойларда очбўз тўпроқ кенг тарқалган. Адирларда эса оддий вва туқбуз тўпроқлар учрайди. Бу тупроқ турлари 1200 мгача баланд бўлган жойларда учрайди. Улар таркибида чиринди миқдори 1,5-2,5%. Қашқадарёнинг 1200-2500 баландликларида тоғ ўрмон шигарранг қўнғир тупроқлар бор. Шигорранг тупроқлар иқлими нисбатан қуруқ булган жойларда тупроқ тарқалган. Дарахтлар хусусан, заранг, дўлана тагида эса чиринди миқдори 5-6% га етувчи тоғ ўрмон жигарранг тупроқлари учрайди.

Арчазор ва ёнғоқзорлар тагида жагарранг кунгир ўрмон тупроқлари учрайди, уларда чиринди миқдори 10-12%. Улкада тоғларнинг 2500 мдан баланд қисимларида иқлим узғариб, ёз салқин, қиши совуқ, арнам сулганлигидан дарахтлар камайиб баланд буйли хар хил утлар кўп ўсади. Шу сабабли бу баландликларда кўнғир тоғ ўтлоқ, торфли ўтлоқ ва ўтлоқ тупроқлар тарқалган.

Қашқадарёнинг сугориладиган ерларида маданий воҳа тапроғи учрайди. Суғориладиган бўз тупроқли ерларда маданий бўз тўпроқ, дарё каерларида эса маданий ўтлоқ тўпроқлар вужудга келган. Суғориладиган жойлардаги маданий бўз тупроқларнинг бир қисми арготехника, қондаларига килинсамлик оқибатида қайта шўрланган.

Вилоятда 160,85 минг гектар кучсиз шўрланган, 48,44 минг гектар ўртача шўрланган, 14,18 минг гектар кўчли шўрланган майдонларнинг мавжудлиги ва бундай майдонлада хлор ва сульфат ионларини миқдорининг юқорилиги, ер ости сувларининг кескин кўтарилиши каби ҳолатларни мавжулиги агроэкологиянинг кескинлишиб бораётганлиги кўрсатади.

Вилоятдаги экин майдонларининг 300 минг гектардан ортиқроғи зовур ва дренаж тизимларига эга бўлсада, хужаликларни ички зовурларини доимий тозаланиб турилмаслигини деҳқончиликда салби таъсир этиш ҳолатлари юзага келтирилмоқда. Албатта эрозияга тушкан ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашборасида маълум тадбирлар қурилмоқда. Вилоятимиздаги мелиорация эксплуатация ишлаб чиқариш бирлашмаси ходимлари бундай ерларга тик дренаж қудуқлар қазиб, ер ости зах сувини “насослар” ёрдамида чиқариш, очик ва ёпиқ дренажлар орқали ер ости сувининг пасайтириш каби чораларни қурмоқдалар.

Бу хавза Қашқадарё дарёсининг ўрта қисмига тўғри келади. Дарё хавзасини ҳудуди қадимдан суғорилиб келинадиган ерларга киради. Бу ерда шўрланган тупроқ деярли учрамайди. Энг кўп шўрланган ерлар фақатгина ғарбий чегарада учрайди. Аллювиал қатламнинг ер ости сувлари 1 г/л дан

ортмайдиган қалин қолдикли бир жинсли кимёвий таркиби билан характерланади [19].

Суғориладиган ерларнинг мелиоратив холати ер ости сувлари регионлари билан яқин алоқада бўлади. Атмосфера ёғининг йиллик хажми ўтган йилгидан ортди. ИТБнинг қишлоқ хўжалик ерлари Қашқадарё дарё чиқиш конусида жойлашган. Қудуқлар сувлари 10-20 м ва ундан ҳам чуқурдан тортиб олади. Қалин қуйқум хажми 1,4 г/л дан 45,2 г/л гачадир. Чиқиш конуси худудида жойлашган хўжаликларда ер ости сувлари 0,5 м дан 10 м гача бўлган чуқурликда жойлашган. Қалин қуйқум 0,89 г/л дан 40,26 г/л гачадир. Табиий шўрланиш ва дренаж сувларини суғоришда ишлатилиши туфайли сувнинг минераллашуви ортиб кетиши сув борган қалинликда эрувчан тузларни ҳам оқиб боришига имкон яратади. Бу ҳамма омиллар ер ости ва дренаж сувларини юқори минераллашувига олиб келади.

1.5 Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси

Ўсимлик дунёси. Жойнинг ер юзаси, иқлими ва тупроқ қолламига боғлиқ холда ўсимлик турлари ғарбдан шарққа қараб узгаради. Вилоятнинг ғарбий текислик қисмида қирғоқчиликка мослашган, чулларга хос ўсимликлар учрайди. Улканнинг жануби ғарбидаги Сандикли қумлигида қирғоқчилик ва қумга мослашган ўсимликлар шузғун, илок, селин, каврак, қизил қандим, етнак, булдуруқ ўти ва саксовул ўсади. Мустахкамланган қумларда шувок ва эфемерлар кўпроқ.

Вилоятнинг ички чуллари катта майдонни эгаллаган бўлиб, шувок, шўра утлар, мингбош, шузғун ва бошокли усимликлар ўсади. Дарё каерларида эса шувок, шўра, янтоқ, соябон шаклидаги шинжик усимликлари учрайди. Қашқадарё ва унинг ирмоқлари бўйларидаги туқайзорлар қалиш, жол, жийда, жингил, атриқ ўсади. Адирларда эфелирлар ва эфемироид ўсимликлар қалин ўсади, адирларда шувок, бурғун, буғдой иқ, каврак, ок курай, қўзикулоқ қирғоқчил ва жашлоқ ерларда бир йиллик острочон, чий кабирлар ўсади. Шунингдек бодом, зирк, дўлана кабилар ҳам учрайди.

Қашқадарё вилоятининг 1500 - 2500 м баландлик қисимларида тоғ баландлик минтақаси жойлашган. Бу баландликда ёзда харорат онга паст , ёгин микдори кўп. Бу эса утлардан бугдой иқ, шувок, тилчоқ, жавдар, широч; дарахтлардан арча, ёнғоқ, заранг, қайин, тол, терак, бодом, писта, олча, дулана кабилар кенг тарқалишига имкон беради. Тоғларнинг энг баланд қисимларида (2800 мдан) қисимларида ёз қисқа салқин ва нам. Шу сабабли бу баландликларда ўтлоқлар кенг тарқалган. Асосий ўсимлик қунғир бош, оқ сухта, тиконли коврак, бетага, ровоч кабилар; Даривор ўсимликлардан зира, анзур пиёзи хам учрайди.

Вилоятда “Қизил китоб”га кирган ўсимлик тўрлари бор. Буларга Ўзбекистон гвоздикаси, чилон жийда, ёввойи узум, ёввойи жийда, сумбул, лола каби ўсимликларнинг бир неча тури қуриқ остига олинган.

Хайвонот дунёси. Вилоятнинг текислик қисмида чулға мослашган хайвонлар сариқ юмронқозик, қушоёқ, сичқон, калтакесак, ечкиемар, илон, бўри, тулки, шайронлар яшайди. Дарё водийлардаги тўқайзорларда чиабури, қирғовул, туқай мушуги учрайди.

Ўлканинг тоғли қисмида айиқ, тоғ такаси, тоғқуши, бўрсик, бўри, тунғиз, силовсин, урмон каламуши, қизилқум суғур, кулранг саесикўзан, сувсар, шайра, бургут, каптар ва шунга ўхшаш хайвонлар ва паррандалар учрайди.

Вилоятда “Қизил китоб”га киритилган бир қанча хайвонлар қоплон, айиқ, ёввойи чучқа, бури каби сут эмизувчи хайвонлар, қушлар ва судрвлиб юрувчи хайвонлар, феруза ва парвона капалакларининг бир неча турлари, тошқоллар, олтин қўнғиз сингари хашоратлар сақланиб қолган.

Давлат қуриқхоналари ўсилик ва хайвонлар ёки экотизимларини муҳофаза қилиш учун ташкил этилган. Қуриқхоналарда илмий тадқиқот ишлари олиб борилади.

Вилоятда Хисор давлат қуриқхонаси. Қуриқхона 1983 йилда ташкил этилган бўлиб, унинг ер майдони 80986,1га, шундан 12203га урмонзор, 27450га ўтлоқ, 171га сув хавзалари. Қуриқхонада 870 хил ўсимлик турлари

бор. Қуриқхона штатида 56 ходим ишлайди, улардан 35таси қуриқхона бўйча назоратчи, 8таси илмий ходим. Қуриқхона вилояти, Хисор тоғ тизмасининг Оарбида Яккабоғ ва Шахрисабз туманларида жойлашган. Қўриқхона рахбарияти ва ходимларининг мақсади Хисор тоғ тизмаси экотизимини сақлаш. Вилоятда шуниндек, Китоб геологик қуриқхонаси ҳам бор.

Аҳолиси асосан Узбеклар (91,2%), шунингдек тожик, туркман, рус, козоқ, украин, озербайджон, қирғиз ва бошка миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолисининг ўртача зинчилиги 1км² га 84киши, шаҳар аҳолиси 587,5 минг киши қишлоқ аҳолиси 1790,7 минг киши.

1.6 Қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқлари.

Қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқлари: ғаллачилик, пахтачилик, картошкачилик, полизчилик, сабзавотчилик, чорвачилик. Боғдорчилик, токчилик, ипакчилик ҳам салмоқли ўрин тутди. Чорвачилиги гўшт-сут етиштиришга ихтисослашган. Қорамолчилик, қўйчилик, паррандачилик ривожланган. Муборак, Миришкор, Нишон, Ғузор туманларида қорақўлчиликка ихтисослашган йирик наслчилик хўжаликлари мавжуд. Асаларичиликка ҳам катта эътибор берилган.

Қашқадарё вилоятида 667,6 минг га экин майдони мавжуд бўлиб, шундан 418,7 минг гектари суғорилади. 173,8 минг га ерга пахта, 205 минг га ерга дон, 3,2 минг га ерга сабзавот, 2 минг га ерга полиз, 0,5 минг га ерга картошка, 38,1 минг га ерга озуқа экинлари экилади. 32,8 минг га ер қўп йиллик дарахтзорлар, шундан 13,2 минг га ер мевазор, 9,2 минг га ер тутзор, 10,4 минг га ер токзорлар билан банд, 1451 минг га ерни яйловлар эгаллаган. Ер-нинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш мақсадида 13815 км узунликда коллектор-дренаж тармоқлари қурилган. Вилоятда суғориладиган деҳқончиликни ривожлантириш мақсадида суғориш каналлари (Қарши, Сандал ва бошка) ва сув омборлари (Таллимаржон, Чимқўрғон, Хисорак, Қизилсув ва б.) барпо этилган. Суғоришни ташкил этиш учун 6 та йирик насос стансияси қурилган. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни

қўпайтириш мақсадида Қарши чўлида 250 минг га ер ўзлаштирилган.

Вилоятда 68 ширкат, 17,6 минг деҳқон, 17,2 минг фермер хўжаликлари фаолият кўрсатади. Қашқадарё вилояти ширкат, фермер ва шахсий хўжаликларида 654,7 минг қорамол (шу жумладан, 276,8 минг сигир), 2,2 млн. қўй ва эчки, 1,3 млн. парранда, 17,3 минг йилқи боқилади (2005), 1996—2005 йиллар вилоятдан Б.Рўзиев, Қ.Мўминов, Ғ. Ғаҳмонов, М.Саидовлар «Ўзбекистон Қаҳрамони» унвонига сазовор бўлдилар.

Вилоятдаги темирйўл узунлиги 401 км. Асосий темирйўл магистраллари Душанбе-Қарши, Китоб -Қарши— Самарканд, янги қурилаётган Тошғузор — Бойсун—Қумқўрғон (умумий уз. 223 км) темирйўлнинг 106,2 км қисми Қашқадарё вилояти ҳудудидан ўтади. 2004 йил октябрда ушбу йўлнинг 112 км дан зиёд Тош-ғузор —Деҳқонобод ва Қумқўрғон — Бойсун қисмлари фойдаланишга топширилди. Вилоятда. жами 13,9 минг км узунликда автомобиль йўллари мавжуд. Шундан умумий фойдаланилаётган йўллар уз. 3,4 минг км, хўжаликлар ҳисобидаги йўллар уз. 10,5 минг км. Қашқадарё вилояти ҳудудидан республика аҳамиятига эга бўлган Қарши — Амударё (Туркменистан), Катта Ўзбекистан тракти (Тошкент — Термиз), Қарши — Бухоро, Қарши — Самарқанд автомобиль йўллари ўтади. Қаршидан Ташкент, Термиз, Самарқанд, Бухоро, На-воий, Денов ва б. шаҳарларга автобуслар қатнайди. Қарши аэропортидан Қарши — Москва, Қарши — Тошкент, Қарши — Андижон ва б. йўналишларда йўловчилар ташувчи самолётлар қатнови. йўлга қўйилган.

Водий Ҳисор тизмасининг жан.-ғарбий ён бағридан бошланиб (энг баланд жойи 4145 м) Қарши чўлигача 310 км га чўзилган. Водий, асосан, текисликдан иборат бўлиб, ғарб ва жан.-ғарбга пасайиб ва кенгайиб боради. Қашқадарё вилояти Қашқадарёнинг 1—5 террасаларини эгаллаган, бу террасалар тўртламчи давр пролювиалаллювиал ётқизиклари билан қопланган. Водийда унча баланд бўлмаган қолдиқ тоғлар (Қўнғиртов, Косонтоғ, Майманоктоғ, Аловид-динтоғ) бор. Қашқадарё вилояти жанубда жойлашган-ни учун иқлими қуруқ ва иссиқ. Январнинг ўртача т-раси 7,

июлники 28— 29°; энг паст т-ра —25°, —29°, энг юқори т-ра 46—47°. Ёғин миққори рельеф баландлашган сари ортиб боради; текислик қисмида 200 мм, тоғ ён бағирларида 450—500 мм. Ёғиннинг кўп қисми қиш ва баҳор фасллариға тўғри келади. Водий тупроғи, асосан, бўз тупроқ, текислик қисмида оч бўз тупроқ, тоғлик ва баландликлар билан туташган қисмида типик бўз тупроқдир.

Усимлик қоплами хилма-хил. Илак, ранг, қўнғирбош, ялтирбош, момик, шувоқ, қўзиқулоқ, бодом, қизилча ва б. кенг тарқалган. Ҳайвонлар ва қушлардан майна, қўкқарға, каклик, япалоққуш, жайра, юмрон-қозиқ, тулки, чиябўри, қобон ва б. учрайди. Кашкадарё вилояти тоғ ён бағирлари чорвачилик учун қулай яйлов, текислик қисми деҳқончилик учун серунум. Водийда табиий газ, қурилиш материаллари конлари, минерал сувлар ва бошқа бор.

Вилоят экин майдонининг 25% пахта экилади. Вилоятнинг қарши чули минтақасида ихтисослашган пахтачилик, мевачилик, червачилик хужаликлари ташкил этади.

Пилличилик, мевачилик ва сабзавотчилик хўжайликнинг қўшимча тармоқларидир. Пахта экиладиган ерлар асосан Китоб Шахрисабз ботиғидадир. Қарши воҳасида кўп ерларға пахта экилади. Бу воҳаға сув Чимқурғон сув омборидан келтирилади.

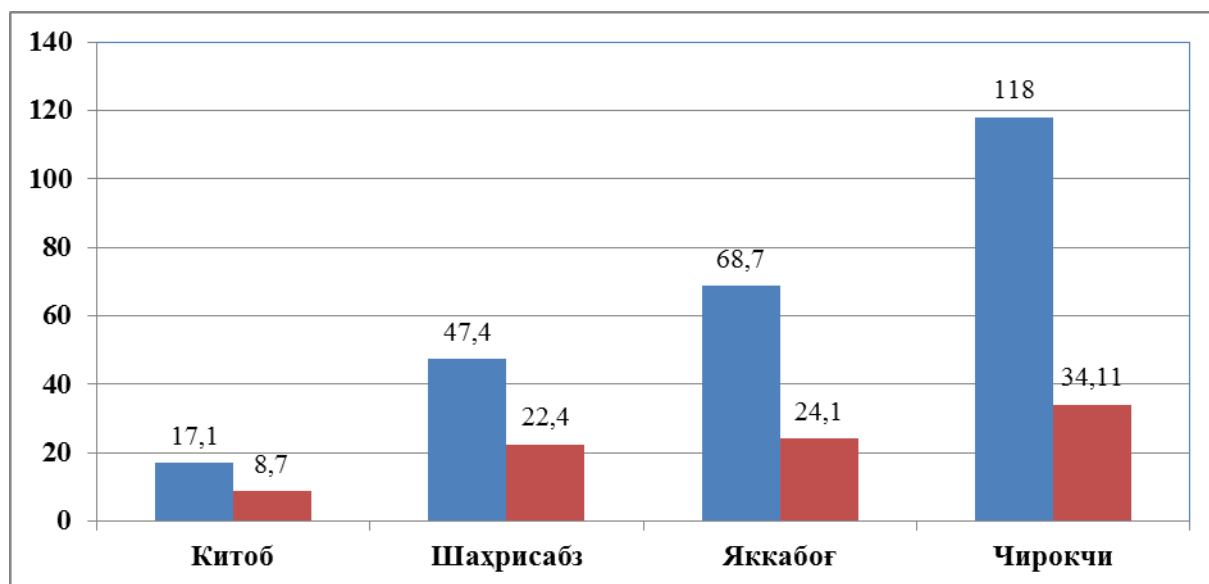
Ғаллакорлик тарқалган тоғ олди худудларида йилиға 350-550 мм ёғин ёғади. Бундан ташқари вилоятда боғдорчилик ҳам кенг йўлга қўйилган. Ток ҳамда донакли мевалар кенг тарқалган.

Мевазорлар, сабзовот ва полиз экин майдонлари ҳам асосан Китоб Шахрисабз ботиғида булиб, у ерда шароб, мева, сабзавот консервалари ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Пахтачилик билан бирға пиллачилик ҳам ривожланмоқда. Вилоят қоракулчиликда етакчи ўринлардан бирини эгалламоқда. Вилоятда яйловларнинг кўнлиги маккажўхори ва беда етиштиришнинг қупайиш саноат чиқиндилардан фойдаланишнинг тобора кенг йўлга қўйилиши чорвачилик

Расм 1.6 Сув ресурсларини бошқаришнинг чизиқли схемаси

Хужаликлараро каналларнинг 35,55 % бетонланган бўлиб энг юқори кўрсаткич 50,88% Китоб туманида, энг паст 28,91% Чирокчи туманида (2.2 - расм) кузатилади.

Расм 1.7 Оқ-сув ирригация тизимлари бошқармаси хужаликлар аро каналларининг техник ҳолати

Ички хўжалик тармоқларининг техник кўрсаткичлари 2.1 – жадвалда баён этилган бўлиб, тамирлаш тишлаш ишлари катта миқдорда Яккабоғ туманида (72,8%) ўтказилиши керак. .

Жадвал №1.5

Оқ-сув ирригация тизимлари бошқармаси ички хўжаликлар аро каналларнинг техник ҳолати

Туманлар	Умумий узунлиги, км	Шулардан коникарсиз		тупрокли		Бетонли		Латокли тармок		Турбали тармок	
		Км	%	Км	%	км	%	км	%	км	%
Китоб	390	251	64,4	45	11,5	45	11,5	152	39,0	148	37,9
Шахрисабз	661	424	64,1	497	75,2	43	6,5	121	18,3		
Яккабоғ	486	354	72,8	361	74,3	47	9,7	78	16,0		
Чирокчи	796	496	62,3	446	56,0	58	7,3	292	36,7		
Жами	2333	1525	65,4	1349	57,8	193	8,3	643	27,6	148	6,3

Хужаликлар аро каналларнинг фойдали иш коэффециенти Китоб, Шахрисабз туманларида 0,85 дан Чирокчи, Яккабоғ туманларида 0,94 гача

ўзгаради. Хужалик ички каналарида ФИК мос равишда 0,7 дан 0,93 гача ўзгариши кузатилади.

Оқ-сув ирригация тизимлари бошқармаси худудида мураккаб дренаж тизимлари қурилган, ётиқ зовурларнинг умумий узунлиги 1439,1 км дир, бу эса 24,3-32,5 м/га ни ташкил этади 2.2-жадвал.

Жадвал №1.6

Оқ-сув ирригация тизимлари бошқармаси ички хўжаликлар аро
каналларнинг техник ҳолати

Туманлар	Умумий узунлиги, км	Магистрал коллектор		Хўжаликлараро коллектор		Хўжалик коллекторлари		Шундан	
		км	%	км	%	км	%	Очиқ км	Ёпиқ Км
Китоб	91,2	4,8	5,3	11,7	12,8	74,7	81,9	74,7	0,0
Шаҳрисабз	135,4	12,3	9,1	24,6	18,2	98,5	72,7	98,5	0,0
Яккабоғ	416,4	7,4	1,8	38,5	9,2	370,5	89,0	321,3	23,4
Чирокчи	796,1	25,7	3,2	65,4	8,2	705,0	88,6	705,0	49,2
Жами	1439,1	50,2	3,5	140,2	9,7	1248,7	86,8	1199,5	72,6

1.6.2 Қишлоқ хужалиги майдонларида сувдан фойдаланиш

Ирригация тизимлари бошқармаси тасарруфига қирувчи ҳудудда қишлоқ хўжалиги майдонларида асосан пахта ва ғалла етиштирилади.

Оқ-сув Ҳудудда жойлашган пахта ва ғалла майдонларининг 2013 йилдаги кўрсаткичлари 2.1-жадвалда келтирилган.

Жадвал №1.7

Оқ-сув ИТБда экин майдонларининг тақсимоти

Туманлар номи	Суғориладиган майдон, га		
	Жами	Шундан	
		пахта	ғалла
Китоб	13400	3300	10100
Шаҳрисабз	12400	6200	6200
Яккабоғ	17634	8000	9634
Чирокчи	19656	11000	8656
Жами	63090	28500	34590

Экинларнинг суғориш меъёри, суғориш вақти, давомийлиги ва сони, яъни суғориш тартиби об-ҳаво шароитлари, ҳудуднинг жойлашган ўрни, тупроқ тури, ер ости сувларининг сатҳи, экинни ривожланиш фазаси ва бошқа хусусиятларга боғлиқдир.

Сув ресурслари кам бўлиши кутилаётган 2011 йилда сув танқислиги муаммолари юзага келмаслиги учун фермер хўжаликларида маълум чоратadbирлар режалаштирилиши ва ўтказилиши лозим, бунда қишлоқ хўжалик экинларини ҳар қачонгидан ҳам самарали суғориш талаб этилади.

Қашқадарё вилоятининг суғориладиган ерларида асосан механик таркибига кўра типик ва оч буз , буз ва тупроқлар бор , китоб шахрисабз сойлигида купроқ қумоқ тупроқлар мавжуд тғларда еса типик буз тупроқлар учрайди . Сизот сувларининг сатҳи ўртача 1-2 метр чуқурликда бўлган суғориладиган ерлар жами майдоннинг 20 % ни, 2-3 метр бўлган ерлар 67 % ни ва 3 метрдан чуқур бўлган ерлар 12 % ни ташкил этади. Юқоридаги кўрсаткичларга мувофиқ вилоятнинг асосий суғориладиган ерлари III, VI ва IX гидромул районларга тўғри келади.

Вилоятнинг сизот сувлари сатҳи 3 метрдан чуқур бўлган ўрта, оғир қумоқ ва гилли тупроқлари шаротида ўза вегетация даврида жами 7-9 маротаба, шундан гуллагунгача бўлган даврда 2 марта, гуллаш ва ҳосил туғиш даврида 5 марта ҳамда кўсак очилгунгача бўлган даврда 2 марта суғорилиб, мавсумий суғориш меъёри гидромул райониға қараб 7500-7900 м³/га ни ташкил этади ва ҳар бир суғориш меъёрлари 800-1300 м³/га бўлади. Ғалла ўсимлигида еса 3-гидромул бўйича мавсумий суғориш меъёри 4000 м³/га, шундан ҳар бир суғориш бўйича еса 900-1100 м³/га ни ташкил этади.

Вилоятнинг сизот сувлари сатҳи 2-3 метр бўлган оғир қумоқ ва гилли тупроқлар шаротида ўза вегетация даврида жами 5-6 маротаба, шундан гуллагунгача бўлган даврда 1 марта, гуллаш ва ҳосил туғиш даврида 4 марта ҳамда кўсак очилгунгача бўлган даврда 1 марта суғорилиб, мавсумий суғориш меъёрлари мос равишда 5 ва 4 гидромуллар бўйича 5400 ва 8000 м³/га ни ташкил этиши керак. Ҳар бир суғориш меъёрлари 800-1200 м³/га

бўлиши лозим. Ғалла ўсимлиги учун 6-гидромодул бўйича мавсумий суғориш меъёри 2700 м³/га, шундан ҳар бир суғориш бўйича эса 700-1000 м³/га ни ташкил этади.

Сизот сувлари сатҳи 1-2 метр бўлган енгил ва ўрта қумоқ тупроқлар шароитида ғўза вегетация даврида жами 4-7 маротаба, шундан гуллашгача бўлган даврда 1-2 марта, гуллаш ва ҳосил туғиш даврида 5-6 марта суғорилиб, мавсумий суғориш меъёри 3700-6300 м³/га ни ташкил этиши керак. Ҳар бир суғориш меъёрлари 700-1000 м³/га бўлиши лозим.

Сизот сувлари сатҳи 1-2 метр бўлган оғир қумоқ ва гилли тупроқлар шароитида ғўза вегетация даврида жами 3-4 маротаба, шундан гуллаш ва ҳосил туғиш даврида 2-3 марта ҳамда кўсак очилгунгача бўлган даврда 1 марта суғорилиб, мавсумий суғориш меъёри 3700 м³/га ни ташкил этиши керак. Ҳар бир суғориш меъёрлари 900-1100 м³/га бўлиши керак. 9-гидромодул бўйича ғалланинг мавсумий суғориш меъёри 2400 м³/га, шундан ҳар бир суғориш бўйича 1100-1200 м³/га ни ташкил этади.

Юқоридаги суғориш меъёрлари шўрланган ерларда 10-20% оширилиб, шу ортиқча сув орқали ерларнинг шўрланиш интенсивлиги пасайтирилишига эришилади.

Ҳар бир экин тури учун бериладиган сув миқдори, яъни экинларни суғориш меъёрлари ҳудуднинг турли иқлим шароитларини инобатга олган ҳолда ишлаб чиқилган бўлиб, кўрилаяётган ҳудуднинг қайси гидромодуль районларга тўғри келиши 2.2-жадвалда тавсифланган.

Жадвал №1.8

Ҳудуднинг гидромодуль районлари бўйича тавсифланиши (% да)

Туманлар	Гидромодул районлар		
	5	6	7
Китоб	56	44	0
Шаҳрисабз	54	46	0
Яккабоғ	25	35	40
Чирокчи	44	31	2

1.7 Иқтисодиёти.

Катта дарёларда ҳам, кичик дарёларда ҳам сув бойлигидан комплекс самарали фойдаланиш, яъни сув хўжалиги масалаларини шундай хал қилиш сув таъминотининг бир неча тармоқларини, суғориш, сув билан таъминлаш ва имкон борица кам сув сарфлаб бошқа мақсадга йўналтирилган мақсадларда сув захираларидан фойдаланиш амалга оширилади. Бундай ҳолатларда алоҳида масалалари ажратилган ҳолда хал этилмайди, балки ўзаро яқин алоқада бўлади, бунда ҳар бир тармоқнинг халқ хўжалигида манфаатини ҳисобга олиб, у ёки бу ҳолатда сувнинг тозалигини сақлаш талаблари ва сувни ишлатиб юбориш, шунингдек ерни муҳофаза қилиш бўйича ва бошқа халқ захиралари бўйича бўлган талабларга риоя қилади. Сув захиралари суғориш ишларида, корхоналарни ва аҳоли пунктларини сув билан таъминлаш балиқчилик хўжалини ҳамда чорвачиликни ривожлантириш учун, даволаш ва спорт мақсадларида фойдаланилади.

Сув мелиорацияси, айникса суғориш ер фонди маҳсулдорлигини оширишнинг асосий воситаларидан бири, қишлоқ хўжалигини табиий офатларга боғлиқлигини камайтириш, барқарор ҳосилдорликка эришишдир. Сувнинг энг кўп миқдори суғоришга кетади, бутун ҳажми 80-85% га яқин. Суғоришнинг асосий ўзига ҳослиги умумий ҳажми ҳам қиёсий ҳажми бўйича ҳам сув сарфини кўплигидир, бунда сувни кўп қисми сув хавзасига қайтиб келади. Суғориладиган ерлар пахта етиштиришда ва саноат учун бошқа турдаги техник хом ашёлар етиштиришда муҳим роль ўйнайди.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ва аҳоли пунктларида сув таъминотини тубдан яхшилаш назарда тутилади. Шаҳар аҳолисининг ва маданиятининг ўсиши билан бир киши учун сарф бўладиган сув ҳажми ортиб бормоқда. Йилдан-йилга кўп миқдорда сувдан фойдаланадиган даволаш маркази шаҳобчалари камайиб бормоқда. Уларнинг катта қисмини лой ва сув билан даволайдиган санаториялар ва касалхоналар ташкил этади. Бунда битта касал одамга кунига 400-500 л сув, баъзан эса 700-800 л сув керак

бўлади. Энг кўп сув сарфлайдиган саноатга пахта тозалаш заводлари, гишт заводлари ва бошқалари киради.

Сув захираларидан фойдаланишда катта ролни сув таъминотчилари ва сувдан фойдаланувчилар режими ўйнайди, бир томондан суғориш манбаларидаги сув сарфи режими, бошқа тарафдан эса сув билан таъминланиш роль ўйнайди. Янги сув хўжалиги тизими ва иншоотларини қуриш билан бирга амалдаги суғоришни сув билан таъминланиш тизимини ишини яхшилаш ва самарадорлигини оширишга катта эътибор ажратилаёпти. Сув хўжалиги тизими учун муҳим масала мавжуд иншоотларни мутлақо янги ва замонавий қилиб туриш билан асосий фондларни янгилаш, алоҳида сув хўжалиги тармоқларини жихозлашда йирик сув хўжалиги муаммоларининг комплекс ечими сифатида иш олиб бориш, маҳаллий аҳамиятга эга сув оқимларидан самарали фойдаланиш зарур.

Саноат, транспорт, алоқа, қурилиш корхоналари бор. Цемент заводи мамлакатда ишлаб чиқариладиган цементнинг 60% ни беради. “Шахрисабздон” заводи фаолият кўрсатади. Туманда 4 та қўшма корхона, 165 хусусий фирма, акциядорлик, масъулияти чекланган жамият ва кичик корхоналар мавжуд.

Жадвал №1.9

Хавза халқ хўжалигини бирламчи маълумотлари

№	Курсатгичлар	Улчам бирлиги	Киймати
1	Ун тайёрлаш	тонна	53700
2	Омихта ем концентратини тайёрлаш	тонна	28300
3	Ароқ - вино заводи	дона бутилка	1 800 000
4	Усимлик ёгини тайёрлаш	тонна	3800
5	Ип йигириш ва мато тукиш	тонна	4280
6	Трикотаж маҳсулоти фабрикаси	тонна/йил	1340
7	Пахта тозалаш заводи	минг тонна	1850
8	Мева-сабзот консерва заводи	шартли банка	1 860 000
9	Гишт заводи	млн.дона	54
10	Йирик шохли қорамол	бош	15000
11	Яйловдаги қуйлар	минг дона	350
12	Парранда мажмуаси	минг дона	3500

1.8 Аҳолиси.

Аҳолиси 795,4 минг киши бўлиб, асосан ўзбеклар, шунингдек, тожик, қозоқ, қирғиз, рус, татар, украин ва бошқа миллат вакиллари яшайди. Шахар аҳолиси 187,736 минг, қишлоқ аҳолиси 608,04 минг (2011). ИТБ туманида 3 шаҳар (Шахрисабз), 34 қишлоқ фуқоролари йиғини мавжуд.

II–боб. ОҚ-СУВ ИРРИГАЦИЯ ТИЗИМИ ХУДУДИДА СУВ РЕСУРСЛАРИ

2.1 Хавзани умумий сув мувозанати

Хавзани умумий сув мувозанати куйидаги тенглама билан ифодаланади:

$$D_{ок} + E_{рос_{ок}} + \ddot{E}_Г = D_{оч} + E_{рос_{оч}} + Буг$$

Хавза худудида сув ресурслари дарёдан окиб келаётган, ер остидан окиб келаётган ва ёғаётган ёгинларни сув ресурслари йигиндисидан ташкил топади ва бу сув ресурслари куйидагича сарфланади: дарё ва ерости оркали окиб чикадиган сувлар сифатида ва худуддан бугланишга. Хавзани умумий сув ресурсини аниклаш учун уни ташкил этувчи харбир сув ресурсини хисоблаб кейин уларни йигиндиси сифатида аникланади.

2.1.1 Ер усти сув ресурсларини хисоблаш

Хисобни бажариб жадвални тулдиришда кулланиладиган формулалар: $W_o = \Sigma W_{й}/n$; млн.м³;

W_o - оким меъёри; n - кузатилган йиллар сони. $n=18$

P - таъминланганлик даражаси.

$$P = m - 0.3 / n + 0.4 * 100;$$

m - кузатилган йил тартиби. $1 \div 18$;

C_v - Дарёнинг вариация коэффиценти.

$$C_v = \sqrt{\Sigma (K - 1)^2 / n - 1}$$

Ер усти сувининг ресурсларини хисоблаш, яъни оким микдорини турли фоизларда таъминланганлигини аниклаш куйидаги формула оркали хисобланади

$$W_x = K_i * W_o \text{ млн.м}^3; W_o = \Sigma W_{й}/n;$$

Сув хужалиги баланси ойлар буйича тузилиши сабабли хисобланган оким микдорлари хажмини ойлар буйича таксимлаш зарур. Бунинг учун

жадвалдан хакикий оким хажмининг тахминан 50%,75%,80%,90%,95% ли таминланган оким хажмига тенг булган хакикий йиллар танланади. Бу йиллар учун жадвалдан уртача ойлик сув сарфи ёзиб олинади ва куйидаги формула буйича дарё сув сарфи-нинг ойлик хажми хисобланади.

$$W_{\text{Ой}}=Q*86400*30 \text{ (31.28), млн. м}^3/\text{ой}; 3 - \text{жадвал}$$

Кейин эса йиллик оким хажмининг ойлар буйича фоиз хисобида тахминланиши аникланади ва бу 50, 75, 80, 90, 95 %, ли таъминланганлик учун хисобланган окимларни ойлар буйича тахминлашда фойдаланилади.

Йиллик умумий сув ресурслари микдори куйидаги формула буйича топилади.

$$W_{\text{ум}}=W_{\text{ер.о}} + W_{\text{ер.у}} + W_{\text{ёгин}} \text{ млн. м}^3$$

а) Дарё сувининг окиб келаётган микдори куйидаги формула буйича аникланади:

$$W_{\text{д}}=W_{\text{д}}^{\text{х.о}}+W_{\text{д}}^{\text{х.о.н}}$$

Бу ерда: $W_{\text{д}}^{\text{х.о}}$ -гидрометрик пост буйича хисобга олинган дарё сувининг микдори .

$W_{\text{д}}^{\text{х.о.н}}$ - хисобга олинмаган дарё сувининг микдори Урта Осиё учун дарени хисобга олинмаган сув микдори В.А. Шульц формуласи буйича тахминан хисобга олинган сув микдорининг 4-5% ташкил килади.

$$W_{\text{ЕР УСТИ}}=Q_{\text{урт.й}}*T,$$

$$W_{\text{Ой}}=Q_{\text{урт.ой}}*t;$$

$$T=3600*24*365=31.536*10^6 \text{ сек};$$

$$t_{31}=2.68*10^6 \text{ сек},$$

$$t_{30}=2.59*10^6 \text{ сек},$$

$$t_{29}=2.51*10^6 \text{ сек},$$

$$t_{28}=2.42*10^6 \text{ сек}.$$

$$C_v = \sqrt{(\sum(k-1)^2/(n-1))} = \sqrt{(4.854)/17} = \sqrt{0.28553} =; C_v = 0.534.$$

Жадвал №2.1

ИТБ хавзасидаги Оқсу ни сув оқим меъёрини (W_o), модул (K), вариация (C_v) коэффи-иентларини ва ресурсини таъминланганлик даражасини (P) ҳисоблаш.

№	Йил	$Q, \text{м}^3/\text{с}$	$W, \text{млн. м}^3$	$W_o, \text{млн. м}^3$	m	$W_t, \text{млн. м}^3$	K	$K-1$	$(K-1)^2$	$P, \%$	C_v
1	1963	2,9	91,47	214,72	1	520,41	2,4236	1,42	2,0267	1,39	0,5683
2	1964	8,1	255,47	214,72	2	517,26	2,4089	1,41	1,9851	3,37	
3	1965	2,7	85,16	214,72	3	447,87	2,0858	1,09	1,1789	5,36	
4	1966	4,1	129,31	214,72	4	432,10	2,0123	1,01	1,0248	7,34	
5	1967	2,5	78,85	214,72	5	422,64	1,9683	0,97	0,9376	9,33	
6	1968	3,3	104,08	214,72	6	422,64	1,9683	0,97	0,9376	11,31	
7	1969	16,5	520,41	214,72	7	400,56	1,8655	0,87	0,7490	13,29	
8	1970	5,4	170,32	214,72	8	356,40	1,6598	0,66	0,4354	15,28	
9	1971	3,7	116,70	214,72	9	353,25	1,6451	0,65	0,4162	17,26	
10	1972	6,7	211,32	214,72	10	343,79	1,6011	0,60	0,3613	19,25	
11	1973	11,2	353,25	214,72	11	305,94	1,4248	0,42	0,1805	21,23	
12	1974	11,3	356,40	214,72	12	287,01	1,3367	0,34	0,1133	23,21	
13	1975	12,7	400,56	214,72	13	264,94	1,2338	0,23	0,0547	25,20	
14	1976	14,2	447,87	214,72	14	255,47	1,1898	0,19	0,0360	27,18	
15	1977	3,1	97,77	214,72	15	236,55	1,1016	0,10	0,0103	29,17	
16	1978	10,9	343,79	214,72	16	233,40	1,0870	0,09	0,0076	31,15	
17	1979	4,7	148,24	214,72	17	233,40	1,0870	0,09	0,0076	33,13	
18	1980	13,7	432,10	214,72	18	211,32	0,9841	-0,02	0,0003	35,12	
19	1981	5,3	167,16	214,72	19	211,32	0,9841	-0,02	0,0003	37,10	
20	1982	6,7	211,32	214,72	20	211,32	0,9841	-0,02	0,0003	39,09	
21	1983	5,4	170,32	214,72	21	211,32	0,9841	-0,02	0,0003	41,07	
22	1984	6,7	211,32	214,72	22	201,86	0,9401	-0,06	0,0036	43,06	
23	1985	9,1	287,01	214,72	23	201,86	0,9401	-0,06	0,0036	45,04	
24	1986	4,6	145,08	214,72	24	198,70	0,9254	-0,07	0,0056	47,02	
25	1987	8,4	264,94	214,72	25	198,70	0,9254	-0,07	0,0056	49,01	

26	1988	6,3	198,70	214,72	26	170,32	0,7932	-0,21	0,0428	50,99	
27	1989	7,4	233,40	214,72	27	170,32	0,7932	-0,21	0,0428	52,98	
28	1990	9,7	305,94	214,72	28	167,16	0,7785	-0,22	0,0491	54,96	
29	1991	6,4	201,86	214,72	29	164,01	0,7638	-0,24	0,0558	56,94	
30	1992	5,1	160,85	214,72	30	160,85	0,7491	-0,25	0,0629	58,93	
31	1993	4,3	135,62	214,72	31	160,85	0,7491	-0,25	0,0629	60,91	
32	1994	7,5	236,55	214,72	32	148,24	0,6904	-0,31	0,0959	62,90	
33	1995	4,7	148,24	214,72	33	148,24	0,6904	-0,31	0,0959	64,88	
34	1996	2,4	75,70	214,72	34	148,24	0,6904	-0,31	0,0959	66,87	
35	1997	6,4	201,86	214,72	35	148,24	0,6904	-0,31	0,0959	68,85	
36	1998	2,4	75,70	214,72	36	145,08	0,6757	-0,32	0,1052	70,83	
37	1999	4,7	148,24	214,72	37	135,62	0,6316	-0,37	0,1357	72,82	
38	2000	13,4	422,64	214,72	38	129,31	0,6022	-0,40	0,1582	74,80	
39	2001	16,4	517,26	214,72	39	116,70	0,5435	-0,46	0,2084	76,79	
40	2002	6,7	211,32	214,72	40	113,54	0,5288	-0,47	0,2220	78,77	
41	2003	13,4	422,64	214,72	41	104,08	0,4847	-0,52	0,2655	80,75	
42	2004	3,6	113,54	214,72	42	97,77	0,4553	-0,54	0,2966	82,74	
43	2005	1,6	50,46	214,72	43	94,62	0,4407	-0,56	0,3129	84,72	
44	2006	5,2	164,01	214,72	44	91,47	0,4260	-0,57	0,3295	86,71	
45	2007	6,3	198,70	214,72	45	85,16	0,3966	-0,60	0,3641	88,69	
46	2008	7,4	233,40	214,72	46	78,85	0,3672	-0,63	0,4004	90,67	
47	2009	3	94,62	214,72	47	75,70	0,3525	-0,65	0,4192	92,66	
48	2010	5,1	160,85	214,72	48	75,70	0,3525	-0,65	0,4192	94,64	
49	2011	2,4	75,70	214,72	49	75,70	0,3525	-0,65	0,4192	96,63	
50	2012	4,7	148,24	214,72	50	50,46	0,2350	-0,76	0,5852	98,61	
			10736,22					0,0000	15,8230		

Коммунал хужалигини, саноатни, энергетикани, дехкончиликни, чорвачиликни сув билан таъминлашда ва бошқа сув истеъмолчиларига зарур булган дарё хавзаси-нинг сув ресурслари 50, 75, 80, 90, 95 %ли таъминланганлик учун хисобланади.

Ер усти сувининг ресурсларини хисоблаш, яъни оким микдорини турли фоизларда таъминлан-ганлигини аниклаш куйидаги формула оркали хисобланади.

$$W_x = K_i * W_o; \text{ млн. м}^3; W_o = \Sigma W_{\text{й}} / n; W_o = 323.72 \text{ млн. м}^3.$$

Бу ерда: K_i -Пирсон III-типидаги жадвалдан олинган назарий мадул коэффицентини киймати.

$P \backslash C_v$	50	75	80	90	95
0,60	0,901	0,593	0,532	0,395	0,296

Жадвал №2.2

Оким микдорининг таъминланганлик даражаси.

Курсаткичлар	Таъминланганлик % да				
	50	75	85	90	95
K_i (назарий)	0,901	0,593	0,532	0,395	0,296
$W_x = K_i * W_o$	193,5	127,3	114,2	84,8	63,6
Кузатилган йиллар	2007	1966	2004	1965	2011

Сув хужалиги баланси ойлар буйича тузилиши сабабли хисобланган оким зарур. Бунинг микдорлари хажмини ойлар буйича таксимлаш учун жадвалдан хакикий оким хажмининг тахминан 50%,75%,80%,90%,95% ли таминланган оким хажмига тенг булган хакикий йиллар танланади. Бу йиллар учун жадвалдан уртача ойлик сув сарфи ёзиб олинади ва ку- йидаги формула буйича дарё сув сарфининг ойлик хажми хисобланади. 3 - жадвал

$$W_{\text{ой}} = Q * 86400 * 30 (31, 28), \text{ млн. м}^3/\text{ой}$$

Кейин эса йиллик оким хажмининг ойлар буйича фоиз хисобида таксимланиши аникланади ва бу 50, 75, 80, 90, 95 %, ли таъминланганлик учун хисобланган окимларни ойлар буйича таксимлашда фойдаланилади.

Йиллик умумий сув ресурслари микдори куйидагича топилади:

Жадвал №2.3

Хисобли эксплуатацион сув ресурсларини йиллик хажмларини ойлар буйича тақсимланиши

Курсаткичлар	Улчам бирлиги	Йиллик хажм	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. Хакикий 2007 й.ни уртача сув сарфи	м ³ /с	6,30	6,32	6,01	11,12	11,92	10,44	9,58	4,02	2,75	3,42	3,25	3,35	3,54
2. Хакикий 2007 й.ни уртача сув хажми	млн.м ³	198,82	16,94	14,54	29,80	30,87	27,98	24,81	10,77	7,37	8,86	8,71	8,68	9,49
3.Хакикий 2007 й.ни сув оқимини ойлар буйича тақсимланиши	%	100	8,52	7,32	14,99	15,53	14,07	12,48	5,42	3,71	4,46	4,38	4,36	4,77
4.Хисобли 50%ли таъминланган сув хажмини ойлар буйича тақсимланиши	млн.м ³	193,47	16,48	14,15	29,00	30,04	27,23	24,14	10,48	7,17	8,62	8,48	8,44	9,23
1. Хакикий 1966 й.ни уртача сув сарфи	м ³ /с	4,10	2,56	2,28	7,22	7,47	6,61	5,24	3,75	2,25	2,55	2,84	3,12	3,23
2. Хакикий 1966 й.ни уртача сув хажми	млн.м ³	129,39	6,86	5,52	19,35	19,35	17,71	13,57	10,05	6,03	6,60	7,61	8,08	8,66
3.Хакикий 1966 й.ни сув оқимини ойлар буйича тақсимланиши	%	100	5,30	4,26	14,95	14,95	13,69	10,49	7,77	4,66	5,10	5,88	6,25	6,69
4.Хисобли 75%ли таъминланган сув хажмини ойлар буйича тақсимланиши	млн.м ³	127,33	6,75	5,43	19,04	19,04	17,43	13,36	9,89	5,93	6,50	7,49	7,95	8,52
1. Хакикий 2004 й.ни уртача сув сарфи	м ³ /м	3,60	2,52	3,82	7,40	7,38	13,98	2,11	1,06	1,02	1,01	0,95	1,07	0,84
2. Хакикий 2004 й.ни уртача сув хажми	млн.м ³	113,63	6,75	9,24	19,83	19,11	37,47	5,46	2,84	2,73	2,62	2,55	2,77	2,25
3.Хакикий 2004 й.ни сув оқимини ойлар буйича тақсимланиши	%	100	5,94	8,14	17,45	16,82	32,97	4,81	2,50	2,41	2,30	2,24	2,44	1,98
4.Хисобли 85%ли таъминланган сув хажмини ойлар буйича тақсимланиши	млн.м ³	114,23	6,79	9,29	19,94	19,21	37,66	5,49	2,86	2,75	2,63	2,56	2,79	2,26
1. Хакикий 1965 й.ни уртача сув сарфи	м ³ /с	2,70	1,52	2,41	4,20	6,25	8,25	2,75	2,03	1,26	1,21	0,54	0,39	1,57
2. Хакикий 1965 й.ни уртача сув хажми	млн.м ³	85,20	4,07	5,83	11,26	16,19	22,11	7,12	5,44	3,38	3,13	1,45	1,01	4,21
3.Хакикий 1965 й.ни сув оқимини ойлар буйича тақсимланиши	100	100	4,78	6,85	13,21	19,00	25,95	8,36	6,39	3,96	3,68	1,70	1,19	4,94
4.Хисобли 90%ли таъминланган сув хажмини ойлар буйича тақсимланиши	млн.м ³	84,82	4,06	5,81	11,21	16,11	22,01	7,09	5,42	3,36	3,12	1,44	1,01	4,19
1. Хакикий 2011 й.ни уртача сув сарфи	м ³ /с	2,40	1,23	2,45	6,25	4,69	7,45	1,55	2,01	0,52	0,45	1,23	0,43	0,48
2. Хакикий 2011 й.ни уртача сув хажми	млн.м ³	75,75	3,30	5,93	16,75	12,15	19,97	4,01	5,39	1,39	1,17	3,30	1,11	1,29
3.Хакикий 2011 й.ни сув оқимини ойлар буйича тақсимланиши	%	100	4,35	7,83	22,11	16,04	26,36	5,30	7,11	1,84	1,54	4,35	1,47	1,70
4.Хисобли 95%ли таъминланган сув хажмини ойлар буйича тақсимланиши	млн.м ³	63,56	2,77	4,98	14,06	10,19	16,75	3,37	4,52	1,17	0,98	2,77	0,93	1,08

$$W_{\text{ум}} = W_{\text{ер.о}} + W_{\text{ер.у}} + W_{\text{ёгин}} \text{ млн. м}^3$$

Дарё сувининг окиб келаётган микдори (W_d) куйидагича аникланади:

$$W_d = W_d^{X.O} + W_d^{X.O.H}$$

Бу ерда: $W_d^{X.O}$ -гидрометрик пост буйича ҳисобга олинган дарё сувининг микдори; $W_d^{X.O.H}$ - ҳисобга олинмаган дарё сувининг микдори Урта Осиё учун даренини ҳисобга олинмаган сув микдори В.А. Шульц формуласи буйича тахминан ҳисобга олинган сув микдори-нинг 4-5% ташкил килади.

$$W_{\text{ЕР УСТИ}} = Q_{\text{УРТ.Й}} * T, W_{\text{ОЙ}} = Q_{\text{УРТ.ОЙ}} * t; T = 3600 * 24 * 365 = 31,536 * 10^6 \text{ сек};$$

$$t_{31} = 2,68 * 10^6 \text{ сек.}, t_{30} = 2,59 * 10^6 \text{ сек.}, t_{29} = 2,51 * 10^6 \text{ сек.}, t_{28} = 2,42 * 10^6 \text{ сек.}$$

2.1.2 Атмосфера ёгинларини ресурсини ҳисоблаш

Йиллик ёгингарчилик микдори куйидаги формула буйича ҳисобланади:

$$W_{\text{ёгин}} = F_{\text{ум}} * H * \alpha; \text{ млн.м}^3 / \text{йил.}$$

бу ерда: $F_{\text{ум}}$ -курилаётган жойнинг умумий майдони, км^2 ; H - куп йиллик уртача ойлик ёгинлар микдорининг йигиндиси, мм; α – ёгин сувларини еростига шимилиш коэффиценти.

Атмосфера ёгинлари суви ресурсини ойлик ва йиллик ҳажмини ҳисоблаш учун уни ойлардаги ва йилдаги ёккан микдорини билиш зарур. Куп йиллик тажриба тадқиқотлари маълумотига кура тахминан киш-бахор даврида ёккан ёгинларнинг 15%ни ер ости сувлари сатҳига сингиб бориб уни ресурсини тулдиради қолган қисми эса бугланишга сарфланади, шунинг учун шими-лиш коэффицентини ($\alpha = 0.15$) 0.15 қабул қилинади.

$$W_{\text{ёгин}} = F_{\text{ум}} * H * \alpha$$

Жадвал №2.4

Атмосфера ёгинлари микдори.

Ойлар	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Йиллик H мм
h мм	32	24	50	39	32	14	6	1	4	19	33	45	299
$W_{\text{атм}}$	30,9	23,2	48,3	37,7	30,9	13,5	5,81	0,97	3,87	18,3	31,9	43,5	289,28

2.1.3 Ер ости сувининг йиллик микдорини ҳисоблаш

Туманнинг тўртламчи давр ётқизиқларидаги (Q_{3+4}) асосий суви қатла-

мидаги грунт сувларининг «ГИДРОИНГЕО» институтини 1990 йилда хисоблаган ресурслари куйидагича таърифланади: табиий ресурсининг умумий миқдори – 19,7 м³/с.

Ер ости сувларини йиллик хажми куйидаги формула буйича хисобланади:

$$W_{ep.o}^{й} = Q_{ep.oc} * T$$

Ер ости сувларини ойлар буйича хажми куйидаги формула буйича хисобланади:

Жадвал №2.5

Ер ости сувлари миқдори.

Ойлар	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
$W_{ep.o}^{ой}$	52,80	47,67	52,80	51,02	52,80	51,02	52,80	52,80	51,02	52,80	51,02	52,80

Хисоблашлар жадвал курунишда олиб борилади. (2.6– жадвал)

Жадвал №2.6

Умумий хисобли эксплуатацион 50,75,85,90 ва 95%ли сув ресурслари

Сув ресурсларини ташикл этувчилар	Йиллик хажм	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Ер усти суви: Млн.м ³ й 50%ли таъминланган сув окимида.													
а) Хисобга олинган	193,47	16,48	14,15	29,00	30,04	27,23	24,14	10,48	7,17	8,62	8,48	8,44	9,23
б) Хисобга олинмаган	9,67	0,82	0,71	1,45	1,50	1,36	1,21	0,52	0,36	0,43	0,42	0,42	0,46
2.Ёгин сувлари	289,28	30,96	23,22	48,38	37,73	30,96	13,55	5,81	0,97	3,87	18,38	31,93	43,54
3.Ер ости сувлари	621,34	52,80	47,67	52,80	51,02	52,80	51,02	52,80	52,80	51,02	52,80	51,02	52,80
Жами	1113,76	101,0	85,75	131,6	120,30	112,34	89,92	69,61	61,29	63,94	80,08	91,82	106,0
Ер усти суви: 75%ли таъминланган сув окимида.													
а) Хисобга олинган	127,33	6,75	5,43	19,04	19,04	17,43	13,36	9,89	5,93	6,50	7,49	7,95	8,52
б) Хисобга олинмаган	6,37	0,34	0,27	0,95	0,95	0,87	0,67	0,49	0,30	0,32	0,37	0,40	0,43
2.Ёгин сувлари	289,28	30,96	23,22	48,38	37,73	30,96	13,55	5,81	0,97	3,87	18,38	31,93	43,54
3.Ер ости сувлари	621,34	52,80	47,67	52,80	51,02	52,80	51,02	52,80	52,80	51,02	52,80	51,02	52,80
Жами	1044,32	90,84	76,60	121,1	108,75	102,06	78,59	68,99	59,99	61,72	79,04	91,30	105,2
Ер усти суви: 85% ли таъминланган сув окимида.													
а) Хисобга олинган	114,23	6,79	9,29	19,94	19,21	37,66	5,49	2,86	2,75	2,63	2,56	2,79	2,26
б) Хисобга олинмаган	5,71	0,34	0,46	1,00	0,96	1,88	0,27	0,14	0,14	0,13	0,13	0,14	0,11
2.Ёгин сувлари	289,28	30,96	23,22	48,38	37,73	30,96	13,55	5,81	0,97	3,87	18,38	31,93	43,54
3.Ер ости сувлари	621,34	52,80	47,67	52,80	51,02	52,80	51,02	52,80	52,80	51,02	52,80	51,02	52,80
Жами	1030,57	90,88	80,65	122,1	108,93	123,30	70,34	61,60	56,65	57,65	73,87	85,88	98,71
Ер усти суви: 90% ли таъминланган сув окимида.													
а) Хисобга олинган	84,82	4,06	5,81	11,21	16,11	22,01	7,09	5,42	3,36	3,12	1,44	1,01	4,19
б) Хисобга олинмаган	4,24	0,20	0,29	0,56	0,81	1,10	0,35	0,27	0,17	0,16	0,07	0,05	0,21
2.Ёгин сувлари	289,28	30,96	23,22	48,38	37,73	30,96	13,55	5,81	0,97	3,87	18,38	31,93	43,54
3.Ер ости сувлари	621,34	52,80	47,67	52,80	51,02	52,80	51,02	52,80	52,80	51,02	52,80	51,02	52,80
Жами	999,68	88,01	76,99	112,9	105,68	106,87	72,01	64,29	57,29	58,17	72,69	84,01	100,7
Ер усти суви: 95% ли таъминланган сув окимида.													
а) Хисобга олинган	63,56	2,77	4,98	14,06	10,19	16,75	3,37	4,52	1,17	0,98	2,77	0,93	1,08
б) Хисобга олинмаган	3,18	0,14	0,25	0,70	0,51	0,84	0,17	0,23	0,06	0,05	0,14	0,05	0,05
2.Ёгин сувлари	289,28	30,96	23,22	48,38	37,73	30,96	13,55	5,81	0,97	3,87	18,38	31,93	43,54
3.Ер ости сувлари	621,34	52,80	47,67	52,80	51,02	52,80	51,02	52,80	52,80	51,02	52,80	51,02	52,80
Жами	977,36	86,66	76,12	115,9	99,46	101,35	68,11	63,35	54,99	55,92	74,08	83,93	97,47

III-бoб. ҲАВЗАНИНГ СУВ ХЎЖАЛИК МАЖМУАСИ ҚАТНАШУВЧИЛАРИНИНГ СУВ ИСТЕЪМОЛИ ВА ОҚОВА СУВ ЧИҚАРИШИ ҲАЖМЛАРИНИ ҲИСОБИ.

3.1 Сув хўжалиги мажмуаси қатнашувчиларини асослаш

Хавзадаги халқ хўжалигини турли тармоқларига тегишли сув хўжалик мажмуаси қатнашувчиларининг сув истеъмоли ва оқова сув чиқаришининг ҳозирги давр ҳолати аниқланади. Бунда алоҳида эътибор сув истеъмоли, оқова сув чиқаришнинг ўзгариши ва сув акваториясидан сув хўжалик мажмуаси қатнашувчиларининг фойдаланиши, ҳозирги сув ресурсларидан фойдаланиш технологияси, ундаги камчиликлар ва бу камчиликларни бартараф қилиш йўлларига қаратилади.

"Схема" 15-20 йиллик келажак учун тадбирий чораларни беш йилликлар бўйича ойдинлаштириш билан (биринчи навбатда бошланадиган беш йиллик учун) 2010-2015 йиллар беш йиллигини қабул қилган ҳолда ишлаб чиқилди. Бунда аҳолининг ва халқ хўжалигининг сувга бўлган талабини Вазирлар Маҳкамаси қошидаги СОПС ва НИЗИ томонидан тайёрланадиган "Республиканинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг асосий йўналишлари", "Республикамиз ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантириш концепцияларига" мувофиқ ишлаб чиқариш ҳажми билан боғланди.

Сув хўжалик мажмуаси қатнашувчиларининг ҳавзанинг табиий шароитини баҳолаш ва унинг иқтисодиётини таърифлаш маълумотини асослашда уларнинг тутган ўрни аниқланди.

Биринчи навбатда аҳолининг ичимлик сувига, озиқ-овқатга ва соғлиқни сақлашга бўлган талабини қондирувчи: коммунал-маиший рузгор хўжаликни сув билан таъминлаш, озиқ-овқат саноати, чорвачилик, балиқчилик хўжалиги, соғлиқни сақлаш, дам олиш жойлари, саёҳат, спорт ва санитар сув ўтказиш каби қатнашувчиларни сув билан таъминлаш кераклиги асосланади.

Иккинчи навбатда, хавзанинг иқтисодини аниқловчи ва етакловчи бўлган халқ хўжалигининг тармоқлари, яъни халқ хўжалигининг бошқа тармоқларининг ривожланиши учун асос бўлган суғориш деҳқончилиги, саноатни ноозик-овкат, иссиқлик энергетикаси, тахминланиши керак лигидан келиб чиккан ҳолда ҳисоблар бажарилди.

Учинчи навбатда, бошқа тармоқлар билан алмаштирилиши мумкин бўлган, гидроэнергетика, кемачилик ва сувдан турли фойдали кимёвий элементларни ажратиб олиш соҳаларини сув таъминоти масаласи курилади.

Юқорида баён қилинган билан боғлиқ ҳолда, халқ хўжалигининг алоҳида тармоқларининг келажакда ривожланишини ва ноҳиянинг табиий шароитини ҳисобга олган ҳолда талаба СХМ қатнашувчиларининг сонини ва уларнинг тутган ўрнини, яъни халқ хўжалигининг қайси тармоғи биринчи навбатда, қайси бири иккинчи навбатда ва ҳоказо сув билан таъминланишини аниқлайди.

СХМнинг турли қатнашувчиларининг сув истеъмоли ва оқова сув чиқариши миқдори маълумотнома ва услубий адабиётларда келтирилган меъёрли маълумотлар бўйича амалга оширилади. Бунда СХМнинг турли қатнашувчиларининг сув миқдорига бўлган талаби, сувнинг сифатига бўлган талаб билан боғланади.

Сув истеъмоли ва оқова сув чиқариш миқдорини ҳисоблашда, уларнинг умумий миқдоридан ташқари қайтмас сув истеъмол миқдорини, халқ хўжалигининг шу тармоғида ва бошқа тармоқларида қайта ишлатилувчи оқова сувларнинг миқдорини алоҳида аниқлашга эътибор берилди. Бу ҳисоблашлардан кейин бартараф қилишга чиқарилаётган, иккиламчи фойдаланилаётган қайтарилган (оқова) сувнинг миқдорини ҳисобга олиб сув объектидан истеъмол учун олиниши керак бўлган тоза сувнинг миқдори ўрнатилди. Шунинг учун тутиш керакки, ҳисоблаш поғоналарида қайта фойдаланилаётган оқова (қайтарилган) сувнинг миқдори шундай ўсиб борадики, яъни узоқ келажакда ундан халқ хўжалигида 100%ли фойдаланишни таъминлаш масаласи курилади.

Шу тарзда асосланган сув хўжалик мажмуаси турли катнашувчиларининг (тоза) манбаъдан олинадиган сув истеъмол қилиш умумий ҳажмидан сув хўжалик балансини (СХБ) тузишда фойдаланилади. Оқова сувларнинг сарфини барча СХМ катнашувчиси учун алоҳида ҳисоблаб чиқилади.

Сув истеъмоли ва оқова сув чиқаришнинг миқдорини ҳисоблашда уларнинг умумий миқдоридан ташқари қайтмас сув истеъмол миқдорини, халқ хўжалиги шу тармоғида ва бошқа тармоқларида қайта ишлатилувчи чиқинди сувларнинг миқдорини алоҳида аниқлаш керак.

Бу ҳисоблашлардан кейин бартараф қилинаётган, иккиламчи фойдаланилаётган қайтарилган (оқова) сув миқдори ҳисобга олиниб сув объектидан истеъмол учун олинishi керак бўлган тоза сувнинг миқдори ўрнатилади. Шунинг учун керакки, ҳисоблаш поғоналарида қайта фойдаланилаётган оқова (қайтарилган) сувнинг миқдори шундай ўсиб борадики, яъни узоқ келажакда ундан халқ хўжалигида 100%ли фойдаланишни таъминлаш керак.

Шу тарзда ҳисобланган сув хўжалик мажмуаси катнашувчиларининг (тоза) манбадан олинадиган сув истеъмол қилишининг умумий ҳажми сув хўжалик балансини (СХБ) тузишда фойдаланилади.

3.2 Коммунал – маиший рўзғор хўжаликни сув билан таъминлаш

Бу бўлимни ишлаб чиқиш учун қуйидаги маълумотларни ҳозирги давр (2013 йилга), яқин (2018 й) ва узоқ (2028 й) келажакка ажратиш керак:

- а) дарё ҳавзасидаги аҳоли сонини (алоҳида шаҳар ва қишлоқ аҳолисини);
- б) ободонлаштирилганлиги ва қулайлик даражаси бўйича бўлинган аҳоли яшаш жойлари;
- в) коммунал – маиший рўзғор сув истеъмоли ва оқова сув чиқариш меъёрлари;
- г) сув сифати бўйича Ўзбекистон Давлат Стандарти: 950 - 2000 "Ичимлик суви" ва ПДК талабларига мос келиши (ичимлик-хўжалик ва маданий-

хўжалик учун истеъмол қилинадиган сувда заҳарли моддаларнинг энг юқори рухсат этилган концентрацияси);

д) оқова сувларнинг сифати;

е) сув истеъмол қилиш ва оқова сув чиқариш ҳажмлари;

ж) сув истеъмол қилиш ва оқова сув чиқариш тартиби;

Оқ-сув ирригация тизимлари бошқармаси тасарруфидаги ҳудудда яшовчи аҳолини ичимлик, ҳудуддаги саноат корхоналари ва энергетика объектлари фаолият юритиши учун ҳам сув ресурслари етказиб берилади.

Аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш. Оқ-сув ирригация тизимлари бошқармаси тасарруфига кирувчи ҳудудда яшовчи аҳоли яшаш жойларида сувдан ичимлик, рузгор-хўжалик эҳтиёжлари, уй-хайвонларини сугориш, кўча ва ҳовлиларга сув сепиш мақсадларида ишлатади. Шу билан бирга аҳоли яшаш жойидаги маданий-оқартув, тиббий, маърифий, маъмурий ва бошқа муассасалар учун ҳам сув зарурдир.

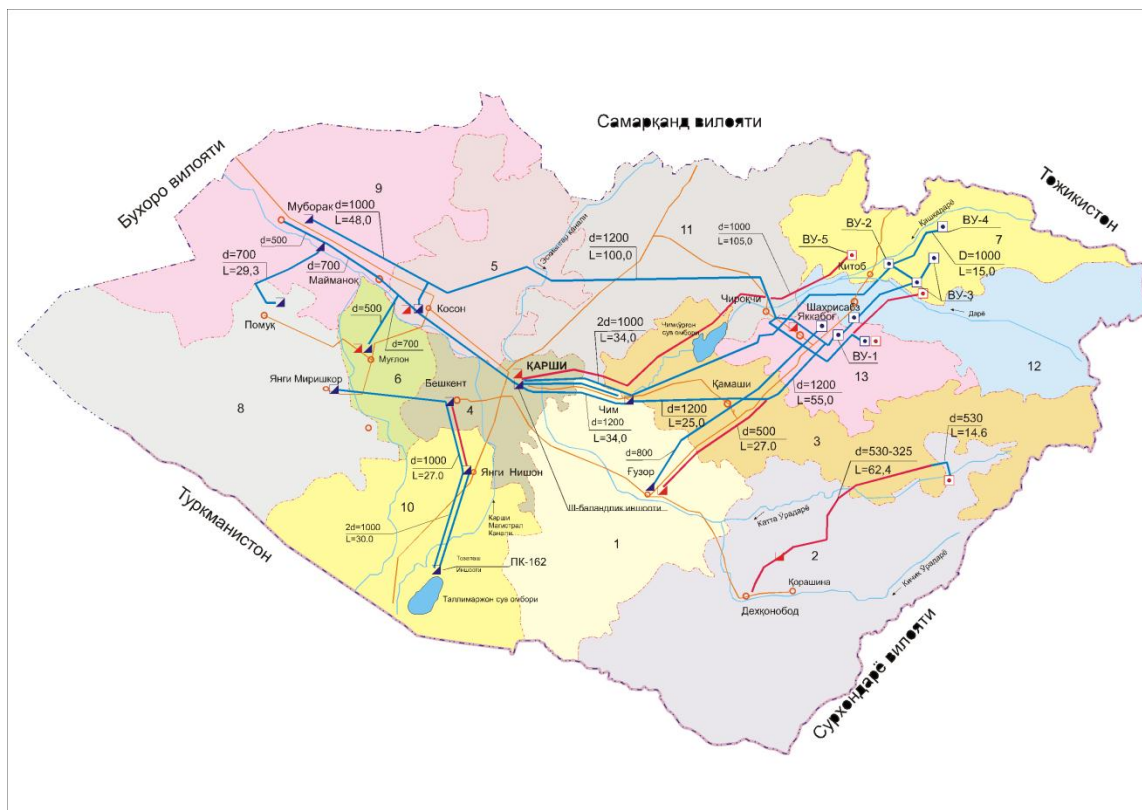
Ушбу мақсадлар учун ишлатиладиган сув миқдори ҳар бир одамни сутка давомида канча сув истеъмол қилиши, яъни сув истеъмол меъёри асосида аниқланади. Бу меъёр асосан аҳоли яшаш жойларини ободонлаштирилганлиги билан аниқланади. Барча аҳоли яшаш жойлари ободонлаштирилганлиги буйича икки тоифага бўлинади:

- 1) ободонлаштирилган аҳоли яшаш жойлари – шаҳарлар ва шаҳар типидagi поселкалар;
- 2) ободонлаштирилмаган аҳоли яшаш жойлари - кишлоклардир.

Ободонлаштирилган аҳоли яшаш жойларида инсонни нормал яшаши учун зарур булган барча шароитлар яратилган бўлиб, бундай аҳоли яшаш жойларидаги ҳар бир одамга суткасига бериладиган сув миқдори ҚМваҚ 2.04.02–97 асосида қабул қилинади ва у одатда 400 л/сут деб олинади.

Ободонлаштирилмаган аҳоли яшаш жойларида марказлаштирилган совук ва иссик сув таъминоти бўлмаганлиги боис, ҳар бир одамга суткасига бериладиган сув миқдори ҚМваҚ 2.04.02–97 асосида қабул қилинади ва у

одатда 125 л/сут деб олинади.

Расм. 3.1 Худуд бўйича ичимлик сувини транспортировкеси

Худудда яшовчи аҳоли эҳтиёжлари учун ишлатиладиган сувнинг миқдори аниқлаш учун аввало шу ҳудудда яшовчи аҳолининг умумий сони, шу жумладан шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг сонларини ҳам билиш лозимдир. Оқ-сув ирригация тизимлари бошқармаси тасарруфидаги ҳудудда яшовчи аҳоли сонининг 2013 йилдаги кўрсаткичлари 2.4-жадвалда келтирилган.

Жадвал №3.1

Оқ-сув ИТБ ҳудуди яшовчи аҳоли сонининг 2012 йилдаги кўрсаткичлари

Туманлар номи	аҳоли сони, киши		
	Жами	шундан	
		шаҳар	қишлоқ
Китоб	178900	34900	144000
Шаҳрисабз	130000	21840	108160
Яккабоғ	190000	33400	156600
Чироқчи	296500	97220	199280
Жами	795400	187360	608040

Якин ва узоқ келажакдаги хавзани аҳолии сони:

$$A_{як} = A_{хз} \left(1 + \frac{5\alpha_{хз}}{100} \right) \qquad A_{ук} = A_{хз} \left(1 + \frac{10\alpha_{ук}}{100} \right)$$

Ҳисоблаш натижалари ва шаҳар ҳамда қишлоқ аҳолиси сони 5-жадвалда кўрсатилади. Дарё хавзасидаги шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг миқдори ва ўзаро муносабати % да.

Жадвал №3.2

Оқ-сув ИТБ ҳудуди яшовчи шаҳар ва қишлоқ аҳоли сони

Хавза аҳолиси	Ҳисоблаш даврлари					
	Ҳозирги давр		Яқин келажак		Узоқ келажак	
	нисбати,%	миқдори	нисбати,%	миқдори	нисбати, %	миқдори
Ҳаммаси:	100	795400	100	894825	100	1100635
Шаҳар аҳолиси	42,4	337250	46,2	413409	50	550317
Қишлоқ аҳолиси	57,6	458150	53,8	481416	50	550317

Аҳоли яшаш жойларини сони (қишлоқ, ноҳия марказларини, шаҳар типидagi қишлоқларни, шаҳарларни) уларнинг ободонлаштирилганлиги ва қулайликлари борлиги даражаси ва кўриладиган ҳудуддаги жойлашиш хусусияти маълумотлар бўйича келтирилади.

Ҳар бир киши учун коммунал - маиший рўзгор-хўжалик суткаси сув истеъмоли меъёри КМ ва К 2. 04. 02-97 (41) бўйича шаҳар, саноат марказлари ва қишлоқ хўжалик ноҳи учун табақалаштирилган ҳолда қабул қилинади (бу меъёрга ичимлик сув истеъмоли, коммунал эҳтиёжлар, ёнғин ўчириш, озиқ-овқат саноатини сув билан таъминлаш, аҳоли молларини сув билан таъминлаш, ўсимлик ва дарахтларни суғориш ва бошқа мақсадлар учун керак бўлган сарфлар киради).

Аҳоли яшаш жойларидаги ҳар бир киши сув истеъмолидан ҳосил бўладиган чиқинди сув меъёри КМ ва К 2. 04. 03 - 85 бўйича аниқланади. Ўртача кунлик ҳисобли хўжалик чиқинди сувининг миқдори КМ ва К 2.04.02-97 бўйича қабул қилинган ҳисобли ҳар бир киши учун сув истеъмол миқдорига (майдонни ва ўсимликларни суғориш учун сарф бўладиган сувнинг миқдорини ҳисобга олмагандаги) тенг деб қабул қилинади. Канализация билан

жиҳозланмаган ноҳияларда чиқинди сув чиқариш меъёри ҳар бир киши учун бир кунда 25 л/сут га тенг деб қабул қилинади.

Ушбу боскич лойихасида ҳисобларни бажариш учун ўртача кунлик сув истеъмол ва оқова сув чиқариш меъёри қуйидаги жадвалда келтирилган қийматларда қабул қилинади:

Жадвал №3.3

Оқ-сув ИТБ ҳудудида ўртача кунлик меъёри

Сув истеъмол қилиш ва оқова сув чиқариш объектларини қуриш	Сув истеъмол қилиш ва оқова сув чиқариш учун канализация қилиш	ўртача кунлик меъёри (л/сут)	
		2018 йилга	2028 йилга
Шаҳар ва шаҳар типдаги қишлоқлар	Сув билан таъминлаш	500	550
Қишлоқ аҳоли яшаш жойи	Сув билан таъминлаш	175	200
Шаҳар ва шаҳар типдаги қишлоқлар	Оқова сув чиқариш	450	500
Қишлоқ аҳоли яшаш жойи	Оқова сув чиқариш	155	180

Оқ-сув ирригация тизимлари бошқармаси тасарруфига кирувчи туманларда яшовчи аҳоли эҳтиёжлари учун ишлатиладиган сув ресурсларининг йиллик умумий миқдорини қуйидаги формула асосида ҳисобланади (жадвал №3.4):

$$W_a = \frac{A * N_a}{1000} * 365$$

Жадвал №3.4

КМРХда сув истеъмол қилиш ва оқова сув чиқариш ҳажми

№	Курсаткичлар	Улчов бирлиги	Ҳисоблаш даврлари		
			Ҳозирги замон	Яқин келажак	Узоқ келажак
1	Суткалик сув истеъмоли меъёри	л/сут	400	500	550
	1. Шаҳар				
	2. Қишлоқ	л/сут	125	175	200
2	Суткалик оқова сув меъёри	л/сут	350	450	500
	1. Шаҳар				
	2. Қишлоқ	л/сут	100	150	175
3	Сув истеъмоли ҳажми	млн м ³ /йил			
	1. Шаҳар		49,24	75,45	110,48
	2. Қишлоқ	млн м ³ /йил	20,90	30,75	40,17

4	Окова сув чиқариш хажми	млн м ³ /йил	43,08	67,90	100,43
	1. Шаҳар				
	2. Кишлоқ	млн м ³ /йил			
5	Умумий сув истеъмол хажми	млн м ³ /йил	70,14	106,20	150,65
6	Умумий окова сув ҳажми	млн м ³ /йил	59,81	94,26	135,58

Малакавий битирув ишида қуйидаги окова сувларни утилизация қилиш шакллари таҳлил қилинади:

1. Ҳозирги замон сувдан фойдаланиш шаклини (2013 й). Унда окова сувларнинг 30% игача қисми тозаланиб, суғориш далаларига оқизилади ва қолган қисми ер ости суви қаталмига шимилтирилади ёки дарёга оқизилади.
2. Яқин келажак учун окова сувларнинг 70% игача қисми тозаланиб, суғориш далаларига оқизилади ва қолган қисми ер ости суви қаталмига шимилтирилади ёки дарёга оқизилади.
3. Узоқ келажак учун Коммунал-маиший рўзғор хўжалик окова сувларнинг ҳаммасини тўлиқ тозалаш ва халқ хўжалигида қайта фойдаланиш имкониятини кўзда тутган сувдан фойдаланиш шакли. (Жадвал №3.5.)

Жадвал №3.5

КМРХ окова сувларини қайта (утилизация қилиш) ишлатиш

№	Ҳисоблаш давлари	Окова сувларнинг ҳажми, млн/м ³	Окова сувларни дарёга ташлаш		Окова сувларни тозаланиб	
			%	млн.м ³ да	%	млн.м ³ да
1	Ҳозирги замон	59,81	70	41,86	30	17,94
2	Яқин келажак	94,26	30	28,28	70	65,98
3	Узоқ келажак	135,58	0	0,00	100	135,58

Сув билан таъминлаш ва канализация қилиш учун, ҳамда окова сувларини тўлиқ тозалаш ва қайта ишлатишни ўрганган ҳолда иншоотларнинг таркиби манбадаги сувнинг сифатига, сутка давомидаги сув истемоли ва окова сув чиқариш сарфига, окова сув сифатига, сув истеомли режимига, тозаланган окова сувдан фойдаланишга ва бошқаришга мос равишда наъмунавий лойиҳалар альбомидан аниқланади. Малакавий битирув ишида наъмунавий лойиҳалар альбомидан танланган иншоотлар типини, номини ва

далилини келтириш кифоядир. Коммунал-рўзгор хўжаликда ойлар бўйича сув истеъмол қилиш ва оқова сув чиқариши режими жадвал №3.6да берилган.

3.3 Саноат тармоқлари ва корхоналари

Саноатда (маҳаллий ва озиқ-овқат саноатидан ташқари, қайсики коммунал-хўжалик сув билан таъминлашда ҳисобга олинади) сув истеъмол ва чиқинди сув чиқаришни режалаштириш бўлимини ишлаб чиқиш учун:

- а) саноатнинг ҳозирги ҳолатини, келажакдаги ривожланишини ва сув истеъмол қилиш технологиясини таърифлаш;
- б) сув истеъмол қилиш меъёрини ва саноатнинг сувнинг сифатига бўлган талабини ўрнатиш, дарё ва ер ости сувларининг сифати ана шу талабларга мос келишини аниқлаш;
- в) ҳозирги ва келажакдаги саноатдаги сув истеъмол қилиш шаклини баҳолаш;
- г) сув истеъмол ҳажмини, сувдан қайта фойдаланиш ва қайтмас сув истеъмол миқдорини қабул қилинган сув истеъмол шакллари учун ҳисоблаш;
- д) саноат чиқинди сувларининг сифатини баҳолаш, саноатни сув билан таъминлашда сувдан қайта фойдланиш системасини қўллаш кераклигини асослаш;
- е) сув истеъмол қилиш ва чиқинди сув чиқариш режимини аниқлаш зарур бўлади.

Дарё ҳавзасидаги саноат маҳсулотининг ўсиш миқдорини йил маҳсулотига нисбатан, яқин келажакка ҳар йилига—2 % ва узоқ келажакка—3 % га тенг деб қабул қилинади.

Саноатни сув билан таъминлаш учун асос бўлган умумий "Саноатнинг турли тармоқлари учун сув истеъмол қилиш ва оқова сув чиқаришнинг йириклаштирилган меъёрлари" маълумотларидан фойдаланган ҳолда ҳисоблар бажарилди (Жадвал №3.7).

Малакавий битирув ишида ичимлик-хўжалик сувининг манбаи ва сифати О'зДСт: 950 – 2000 "Ичимлик суви"нинг талабларига жавоб беришини кўрсатиш керак.

Жадвал №3.6

Коммунал-маиший рузгор хужалигида сув истеъмол килиш ва окова сув чикариш режимлари.

Курсаткичлар	Йиллик хажм, млн.м ³	январ	феврал	март	апрел	май	июн	июл	август	сентябр	октябр	ноябр	декабр
Сув истеъмол килиш	100,00	7,00	7,00	7,50	7,50	9,00	11,00	11,00	11,00	7,50	7,50	7,00	7,00
Хозирги давр	70,14	4,91	4,91	5,26	5,26	6,31	7,72	7,72	7,36	5,26	5,26	5,26	4,91
Якин келажак	106,20	7,43	7,43	7,96	7,96	9,56	11,68	11,68	11,15	7,96	7,96	7,96	7,43
Узок келажак	150,65	10,55	10,55	11,30	11,30	13,56	16,57	16,57	15,82	11,30	11,30	11,30	10,55
Окова сув чикариш	100,00	7,00	7,00	7,50	7,50	9,00	11,00	11,00	11,00	7,50	7,50	7,00	7,00
Хозирги давр	59,81	4,19	4,19	4,49	4,49	5,38	6,58	6,58	6,28	4,49	4,49	4,49	4,19
Якин келажак	94,26	6,60	6,60	7,07	7,07	8,48	10,37	10,37	9,90	7,07	7,07	7,07	6,60
Узок келажак	135,58	9,49	9,49	10,17	10,17	12,20	14,91	14,91	14,24	10,17	10,17	10,17	9,49
Кайтмас сувлар													
Хозирги замон	10,34	0,72	0,72	0,78	0,78	0,93	1,14	1,14	1,09	0,78	0,78	0,78	0,72
Якин келажак	11,94	0,84	0,84	0,90	0,90	1,07	1,31	1,31	1,25	0,90	0,90	0,90	0,84
Узок келажак	15,06	1,05	1,05	1,13	1,13	1,36	1,66	1,66	1,58	1,13	1,13	1,13	1,05

Ўзбекистон жумҳурияси "Сув ва сувдан фойдаланиш" қонуни талабларига биноан (23) саноатни сув билан таъминлаш тизими "сувдан қайта фойдаланадиган"- "ёпиқ" бўлиши керак. Бу саноат оқова сувларини тозалаш асосида улардан қайта фойдаланиш ҳисобига эришилади.

Ҳозирги даврда Ўзбекистоннинг 50%га яқин саноат корхоналари сувдан фойдаланишнинг ёпиқ тизимига ўтган. Яқин келажакда бу рақамни 75% га ва узоқ келажакда 100% га етказиш режалаштирилган.

Малакавий битирув ишида саноат корхоналари учун 2013 йил, яқин келажак (2018 й) ва узоқ келажак (2028 й) учун сув истеъмол қилиш ва оқова сув чиқариш ҳажми ҳисобланди.

Саноат корхоналарини яқин ва узоқ келажакда ишлаб чиқарадиган йиллик маҳсулоти миқдори қуйидагича аниқланди: Яқин келажакдаги корхона йиллик маҳсулот миқдори:

$$C_{\text{як}} = C_{\text{хз}} \left(1 + \frac{5\alpha_{\text{хз}}}{100} \right) \quad C_{\text{ук}} = C_{\text{хз}} \left(1 + \frac{10\alpha_{\text{ук}}}{100} \right)$$

№	Курсатгичлар	Улчам бирлиги	Киймати
1	Ун тайёрлаш	тонна	53700
2	Омихта ем концентратини тайёрлаш	тонна	28300
3	Ароқ - вино заводи	дона бутилка	1 800 000
4	Усимлик ёғини тайёрлаш	тонна	3800
45	Ип йигириш ва мато тукиш	тонна	4280
6	Трикотаж маҳсулоти фабрикаси	тонна/йил	1340
7	Пахта тозалаш заводи	минг тонна	1850
8	Мева-сабзавот консерва заводи	шартли банка	1 860 000
9	Гишт заводи	млн.дона	54

Саноатнинг алоҳида тармоқлари учун ўртача йиллик оқова сув чиқариш ҳажми қуйидаги формула бўйича аниқланди.

$$W_{\text{саноат}} = M_{\text{сан}} * N_{\text{сан}}^1 \quad \text{м}^3 \text{йил}$$

бунда: $M_{\text{сан}}$ - саноатда ишлаб чиқариладиган йиллик маҳсулот;

$N_{\text{сан}}^1$ - саноат маҳсулоти бирлигини ишлаб чиқаришда ҳосил бўладиган ва тозаланиши зарур бўлган ишлаб чиқариш ва хўжалик оқова суви меъёри. Саноатда оқова сув чиқариш миқдори уч даврга ҳисоблаш натижалари 28-жадвалда келтирилган.

Жадвал №3.7

Саноат корхоналарини сув истеъмоли, оқава ва қайтмас сувлари хажмини ҳисоблаш

Саноат корхонаси тури	Улчов бирлиги	Йиллик ишлаб чикариш ҳажми	Сув истеъмоли		Кайтмас сувлар		Окова сувлар ҳажми, млн м ³ /йил	Ишлатилиш шакли			
			Меёри	Ҳажми млн. м ³ /йил	Меёри	Ҳажми млн м ³ /йил		%	Кайта ишлашга	%	Дарёга ташлаш
Ҳозирги замон											
Ун тайёрлаш	тонна	53700	3,43	0,18	2,71	0,15	0,04	30	0,01	70	0,03
Омихта ем концентратини тайёрлаш	тонна	283000	3,8	1,08	2,72	0,77	0,31	30	0,09	70	0,21
Ароқ - вино заводи	минг дона	1800	109,10	0,20	74,30	0,13	0,06	30	0,02	70	0,04
Усимлик ёғини тайёрлаш	тонна	3800	9,2	0,03	6,9	0,03	0,01	30	0,00	70	0,01
Ип йигириш ва мато тукиш	тонна	4280	39,99	0,17	36,21	0,15	0,02	30	0,00	70	0,01
Трикотаж маҳсулоти фабрикаси	тонна/ йил	1340	126,30	0,17	42,00	0,06	0,11	30	0,03	70	0,08
Пахта тозалаш заводи	тонна	185000	1,58	0,29	0,80	0,15	0,14	30	0,04	70	0,10
Мева-сабзавот консерва заводи	минг дона	18600	16,10	0,30	14,50	0,27	0,03	30	0,01	70	0,02
Гишт заводи	минг дона	54000	1,57	0,08	1,00	0,05	0,03	30	0,01	70	0,02
Жами				2,51		1,76	0,75		0,22		0,52
Яқин келажак											
Ун тайёрлаш	тонна	64440	3,43	0,22	2,71	0,17	0,05	70	0,03	30	0,01
Омихта ем концентратини тайёрлаш	тонна	339600	3,8	1,29	2,72	0,92	0,37	70	0,26	30	0,11
Ароқ - вино заводи	дона бутилка	2160	109,1	0,24	74,3	0,16	0,08	70	0,05	30	0,02

Усимлик ёғини тайёрлаш	тонна	4560	9,2	0,04	6,9	0,03	0,01	70	0,01	30	0,00
Ип йигириш ва мато тукиш	тонна	5136	39,99	0,21	36,21	0,19	0,02	70	0,01	30	0,01
Трикотаж махсулоти фабрикаси	тонна/ йил	1608	126,3	0,20	42	0,07	0,14	70	0,09	30	0,04
Пахта тозалаш заводи	минг тонна	222000	1,58	0,35	0,8	0,18	0,17	70	0,12	30	0,05
Мева-сабзавот консерва заводи	шартли банка	22320	16,1	0,36	14,5	0,32	0,04	70	0,02	30	0,01
Гишт заводи	млн.дона	64800	1,57	0,10	1	0,06	0,04	70	0,03	30	0,01
Жами				3,01		2,11	0,90		0,24		0,10
Узок келажак											
Ун тайёрлаш	тонна	96660	3,43	0,33	2,71	0,26	0,07	100	0,07	0	0,00
Омихта ем концентратини тайёрлаш	тонна	509400	3,8	1,94	2,72	1,39	0,55	100	0,55	0	0,00
Ароқ - вино заводи	дона бутилка	3240	109,1	0,35	74,3	0,24	0,11	100	0,11	0	0,00
Усимлик ёғини тайёрлаш	тонна	6840	9,2	0,06	6,9	0,05	0,02	100	0,02	0	0,00
Ип йигириш ва мато тукиш	тонна	7704	39,99	0,31	36,21	0,28	0,03	100	0,03	0	0,00
Трикотаж махсулоти фабрикаси	тонна/ йил	2412	126,3	0,30	42	0,10	0,20	100	0,20	0	0,00
Пахта тозалаш заводи	минг тонна	333000	1,58	0,53	0,8	0,27	0,26	100	0,26	0	0,00
Мева-сабзавот консерва заводи	шартли банка	33480	16,1	0,54	14,5	0,49	0,05	100	0,05	0	0,00
Гишт заводи	млн.дона	97200	1,57	0,15	1	0,10	0,06	100	0,06	0	0,00
Жами				4,51		3,16	1,35		0,52		0,00

Жадвал №3.8

Саноат корхоналарини сув истеъмол, оқава ва қайтмас сувлари тартиботи

Хисоблаш даврлари	Йиллик хажм	Ойлар											
		январ	феврал	март	апрел	май	июн	июл	август	сентяб р	октябр	ноябр	декабр
1.Сув истеъмол килиш													
	100	8,3	8,3	8,3	8,3	8,4	8,4	8,4	8,4	8,3	8,3	8,3	8,3
Хозирги замон	2,51	0,21	0,21	0,21	0,21	0,21	0,21	0,21	0,21	0,21	0,21	0,21	0,21
Якин келажак	3,01	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25
Узок келажак	4,51	0,37	0,37	0,37	0,37	0,38	0,38	0,38	0,38	0,37	0,37	0,37	0,37
2.Окова сув чикариш хажми													
	100	8,3	8,3	8,3	8,3	8,4	8,4	8,4	8,4	8,3	8,3	8,3	8,3
Хозирги замон	0,75	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06
Якин келажак	0,90	0,07	0,07	0,07	0,07	0,08	0,08	0,08	0,08	0,07	0,07	0,07	0,07
Узок келажак	1,35	0,11	0,11	0,11	0,11	0,11	0,11	0,11	0,11	0,11	0,11	0,11	0,11
3.Кайтмас сувлар													
Хозирги замон	1,76	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15
Якин келажак	2,11	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18
Узок келажак	3,16	0,26	0,26	0,26	0,26	0,27	0,27	0,27	0,27	0,26	0,26	0,26	0,26

Саноатда чиқариладиган маҳсулот бирлиги учун сарфланадиган сув истеъмол, қайтариб чиқариладиган оқова сув миқдори ва қайтмас сарфланадиган сув миқдори қуйидаги 3.8-жадвалга ёзилган.

Иншоотлар таркиби намунавий лойиҳалар албомидан саноат сув истеъмоли ва чиқинди сув чиқариш параметрлари ва махсуслигини ҳисобга олган ҳолда танланади, маблағ ажратиш ҳажми эса йириклаштирилган меъёрлар асосида аниқланади (5-боб).

3.4 Қишлоқ хўжалиги

Қишлоқ хўжалигида чорвачилик ва суғориш деҳқончилиги учун сув истеъмол қилиш ва оқова сув чиқариш ҳажми аниқланади.

3.4.1 Чорвачилик

Босқич лойиҳасида чорвачилик ва паррандачилик мажмуалари учун сув истеъмол ва оқова сув чиқариш ҳажми аниқланади. Кўрилаётган дарё ҳавзасида чорвачиликни саноат асосида ривожлантириш учун:

- а) чорвачиликнинг ҳозирги ҳолатини ва келажакдаги ривожланишини аниқлаш;
- б) алоҳида чорва моллари турларининг сувнинг сифатига бўлган талабини ўрнатиш ва ер ости ва ер усти сувларининг сифати бўйича бу талабларга жавоб беришини аниқлаш;
- в) чорвачилик комплекслари учун сув истеъмол ва чиқинди сув ҳажмларини ва яйлов чорвачилиги учун сув истеъмол ҳажмини ҳисоблаш;
- г) чорвачилик комплекслари чиқинди сувларининг сифатини баҳолаш;
- д) сув истеъмол ва оқова сув чиқариш шаклини тузиш керак. Дарё ҳавзасида чорвачиликнинг ҳолати ва ривожланиши, маълумотномалар, лойиҳалар ва ҳисобот ҳужжатлари асосида ўрнатилади ва таърифланади.

Йиллик чорва моллари миқдорининг ўртача кўпайиши 2013 йилги миқдорга нисбатан (3-5)% деб қабул қилинади.

Чорвачилик мажмуалари ёки фермаларидаги якин ва узок келажакдаги чорвани миқдори қуйидагича аниқланади:

$$Q_{як} = Q_{хз} \left(1 + \frac{5\alpha_{хз}}{100} \right)$$

$$Q_{ук} = Q_{хз} \left(1 + \frac{10\alpha_{ук}}{100} \right)$$

Чорва молларига ва паррандага "Йириклаштирилган меъёрлар" талабига жавоб берадиган сифатдаги сув берилиши мумкин. Чорвачилик мажмуаларидаги сув истеъмол миқдори чорва молларининг турига ва ёшига боғлиқ. Ҳар бир чорва моли ва парранда учун кунлик сув истеъмол меъёри "Йириклаштирилган меъёрлардан" олинади. Бу меъёрга молларнинг ва паррандаларнинг сув ичиши, хоналарни ва катакларни тозалаш, суи махсулотларини тайёрлаш, сут идишларини ювиш, ем тайёрлаш, сутни совутиш ва бошқа мақсадлар учун ишлатиладиган сув киради. Мажмуадан гўнгни сув билан чиқариб ташлаш усули учун қўшимча суткасига 40л. миқдордаги сув ҳар бир чорва моли учун қабул қилинади. Қуруқ ва иссиқ ноҳиялар учун сув истеъмол меъёрини 25% га ошириш мумкин. Турли чорва моллари учун оқова сув чиқариш ҳажми ($W'_{чор}$) қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$W_a = \frac{Q * N_q}{1000} * 365$$

бунда: Q - чорва молини миқдори, (дона)

N'_q - ҳар бир чорва моли учун оқова сув чиқариш меъёри, (л/сут).

Чорва мажмуаларидан чиқадиган оқова сувининг миқдори "Йириклаштирилган меъёрлар" (46) ва Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва Сув Хўжалиги Вазирлиги маълумотлари бўйича сув истеъмол ҳажмидан 70-90% (ўртача 80%) деб қабул қилинди.

Жадвал №3.9

Чорвачилик мажмуасида сув истеъмол, оқова ва қайтмас сувлар ҳисоби

№	Чорва моллари	Чорва сони	Сув истеъмоли		Окова сув ҳажми	Жумладан			
			Меёри л/сут	Ҳажми млн м ³ /й		%	Дарёга ташлаш	%	Тозалаб сугоришга
1. Ҳозирги замон									
1	ЙШК	15000	100	0,55	0,44	90	0,39	10	0,04
2	Парранда	3500000	1	1,28	1,02	90	0,92	10	0,10
3	Куйлар	350000	10	1,28	1,02	90	0,92	10	0,10
				3,10	2,48		2,23		0,25

2. Яқин келажак									
1	ЙШК	17250	100	0,63	0,50	50	0,25	50	0,25
2	Парранда	4025000	1	1,47	1,18	50	0,59	50	0,59
3	Куйлар	402500	10	1,47	1,18	50	0,59	50	0,59
				3,57	2,85		1,43		1,43
3. Узоқ келажак									
1	ЙШК	25875	100	0,94	0,76	100	0,76	0	0
2	Парранда	6037500	1	2,20	1,76	100	1,76	0	0
3	Куйлар	603750	10	2,20	1,76	100	1,76	0	0
				5,35	4,28		4,28		0

Чорва молларини мажмуаларда боқиш тажрибаси комплекснинг ички канализацияси шахобчасидан катта миқдорда гўнг шарбати ва хоналарни тозалаш, ем тайёрлаш, сут идишларини ювишдан ҳосил бўлган оқова сувларининг оқиб чиқиб кетишини кўрсатади. Шу билан бирга гўнг ва гўнг шарбати қимматбаҳо ҳисобланади. Шунинг учун уларни йиғиш, ишлов бериш ва ишлатиш керак. Шу сабабли чорвачилик мажмуасидаги гўнг шарбати ва оқова сувлари маҳаллий канализация шахобчаси бўйича маҳаллий оқова сувларини тозалаш иншоотларига йиғилиши зарурдир.

Чорва мажмуалари оқова сув чиқариш шаклларида қуйидаги вариантлар кўзда тутилган:

1. Ҳозирги замон (2013 й) - шаклида чорвачилик мажмуасининг оқова сувлари 30% тозаланади ва суғоришда ишлатилади; қолган қисми тозаланмасдан ер ости қатлимига шимдирилади ёки сув артериясига оқизилади (эскирган шакл).
2. Келажакда ҳамма оқова сувлар ва гўнг шарбати маҳаллий тозалаш иншоотларига йиғилади, у ерда улардан тўлиқ фойдаланиш учун қуруқ гўнг тарзида тайёрланади.

Жадвал №3.10

Чорвачилик мажмуаларидаги оқова сувларни қайта ишлатиш.

№	Ҳисоблаш даврлари	Оқова сувларнинг ҳажми млн.м ³	Дарёга ташланадиган қисми		Тозаланиб суғоришда ишлатиладиган қисми	
			%да	Млн.м ³	%да	Млн.м ³
1	Ҳозирги замон	2,48	70	1,74	30	0,74
2	Яқин келажак	2,85	30	0,86	70	2,00
3	Узоқ келажак	4,28	0	0,00	100	4,28

Чорвачилик мажмуаларида сув истеъмол ва окова сув чиқариш режимини ҳисоблаш натижалари 3.11-жадвалда келтирилади.

Окова сувлардан ва гўнг шарбатидан фойдаланишни қулайлаштириш мақсадида чорвачилик мажмуаларини шундай жойлаштириш керакки, унинг ёнида қиялик бўйича гўнг шарбатини йиғиш учун табиий чуқурлик ва суғориш учун ерлар бўлиши керак.

Малакавий битирув ишида чорвачилик мажмуаларини сув билан таъминлаш, окова сувларини ташқарига чиқариш, уларни тозалаш ва қайта фойдаланиш (асосан суғоришда ишлатиш) учун керак бўлган асосий ташқи иншоотларни, уларнинг типларини ва ўлчовларини кўрсатган ҳолда рўйхати келтирилади.

Чорвачилик мажмуаларида сув истеъмол қилишга (ташқи тармоқ ва иншоотлар) сарф қилиниши керак бўлган сармоянинг ҳажмини ҳисоблаш тавсияномаси куйида келтирилган.

3.4.2. Суғорма деҳқончилик

Ўрта Осиёда асосий сув истеъмолчи бўлган суғориш деҳқончилигига ҳозирги кунда 90% сув сарфланаяпти. Ўрта Осиё минтақасида қишлоқ хўжалик экинларини етиштириш мумкин бўлган ерлар майдони 60 млн. гектарни ташкил этади, лекин бу ерларни ўзлаштириш асосан сув захираларининг имкониятига боғлиқ. Суғориш деҳқончилигида сув асосан ерларни суғориш учун, яъни қишлоқ хўжалик экинларининг физиологик талабини вегетация давомида қондириш, ерларнинг шўрини ювиш, деҳқонларнинг ичимлик ва хўжалик сувга бўлган талабини қондириш, томорқа ерларини суғориш ва кўкаламзорлаштириш учун ишлатилади. Қайд қилинган мақсадлар учун зарур бўлган сув миқдори ҳар бир гектар ерни вегетация даврида суғориш учун сарфланадиган сув миқдорида (суғориш меъёрида) мужассамланган. Суғориш меъёри суғориладиган экинларнинг турига ва ерларнинг табиий шароитига, тупроқ таркибига ва ер ости суви сатҳининг чуқурлигига боғлиқ ҳолда турлича бўлади.

Чорвачилик мажмуаларида сув истеъмол килиш ва окова сув чиқариш режимлари.

Хисоблаш давлари	Йиллик хажм	Ойлар											
		январ	феврал	март	апрел	май	июн	июл	август	сентябр	октябр	ноябр	декабрь
1.Сув истеъмол килиш													
	100	7	7	7,5	7,5	9	11	11	11	7,5	7,5	7	7
Хозирги замон	3,10	0,22	0,22	0,23	0,23	0,28	0,34	0,34	0,34	0,23	0,23	0,22	0,22
Якин келажак	3,57	0,25	0,25	0,27	0,27	0,32	0,39	0,39	0,39	0,27	0,27	0,25	0,25
Узок келажак	5,35	0,37	0,37	0,40	0,40	0,48	0,59	0,59	0,59	0,40	0,40	0,37	0,37
2.Окова сув чиқариш хажми													
	100	7	7	7,5	7,5	9	11	11	11	7,5	7,5	7	7
Хозирги замон	2,48	0,17	0,17	0,19	0,19	0,22	0,27	0,27	0,27	0,19	0,19	0,17	0,17
Якин келажак	2,85	0,20	0,20	0,21	0,21	0,26	0,31	0,31	0,31	0,21	0,21	0,20	0,20
Узок келажак	4,28	0,30	0,30	0,32	0,32	0,39	0,47	0,47	0,47	0,32	0,32	0,30	0,30
3.Кайтмас сувлар													
Хозирги замон	0,62	0,04	0,04	0,05	0,05	0,06	0,07	0,07	0,07	0,05	0,05	0,04	0,04
Якин келажак	0,71	0,05	0,05	0,05	0,05	0,06	0,08	0,08	0,08	0,05	0,05	0,05	0,05
Узок келажак	1,07	0,07	0,07	0,08	0,08	0,10	0,12	0,12	0,12	0,08	0,08	0,07	0,07

Айтилганларни ҳисобга олган ҳолда Малакавий битирув ишида куйидагилар амалга оширилиши керак:

1. Суғориладиган ерларнинг ҳозирги ва келажақдаги майдонини аниқлаш.
2. Суғориш учун керак бўлган сувнинг миқдорини аниқлаш.
3. Суғоришда сувдан фойдаланиш ҳолатини баҳолаш ва уни оқилонлаштириш йўлини асослаш
4. Суғоришнинг келажақдаги ривожланиш шаклини асослаш.
5. Сув истеъмол ва оқова сув чиқариш ҳажмини ва режимини аниқлаш.
6. Дренаж сувларининг сифатини башоратлаш ва тозалаш йўллари, қайта фойдаланишни ёки ер усти ва ер ости сувларининг сифатига таъсир этмасдан ташқарига чиқаришни асослаш.

Ҳозирда суғорилаётган ерлар майдони 150000 гектарга тенгдир. Хавзадаги суғориладиган ерларни якин ва узок келажақдаги майдони куйидагича аникланади:

Якин келажақда хавзадаги суғориладиган ерларни майдони:

$$F_{\text{як}} = F_{\text{хз}} \left(1 + \frac{5\alpha_{\text{хз}}}{100} \right) \qquad F_{\text{ук}} = F_{\text{хз}} \left(1 + \frac{10\alpha_{\text{ук}}}{100} \right)$$

Жадвал №3.12

Суғорма деҳқончиликда сув истеъмол қилиш ва оқова сув

Ҳисоблаш даврлари	Суғориладиган майдон	Фойдали иш коэффициенти	Суғориш меъри (Нетто)	Сув истеъмоли ҳажми млн м³/й	Оқова сув ҳажми млн м³/йил	Ишлатилиши	
						Суғоришга	Дарёга
Ҳозирги замон	63090	0,67	11200	1054,63	527,31	52,73	474,58
Якин келажақ	63405,5	0,74	10800	925,37	370,15	111,04	259,10
Узок келажақ	63722,5	0,78	10000	816,95	245,08	171,56	73,52

Малакавий битирув ишида адабий манбаълар ва лойиҳалаш ҳужжатлари асосида тупроқ мелиоратив шароитини ҳисобга олган ҳолда суғоришда ишлатиладиган сувларнинг сифати баҳоланади, қишлоқ хўжалик экинларига (биринчи навбатда гуза учун) салбий таъсир кўрсат-майдиган суғориш

сувларини, ҳамда ер ости ва дренаж сувларини суғоришда ишлатиш имконияти борлиги аниқланади.

Агарда зовур (дренаж)-коллектор сувлари минерализациясининг миқдори жадвалда кўрсатилгандан юқори бўлса, уларни чучук сув билан аралаштириш тавсия қилинади. Суғориш учун керак бўлган сувларнинг ҳажми қуйидаги

Жадвал №3.13

Суғориш тизимлари фойдали иш коэффициентининг ўртача миқдори.

Дарё ҳавзаси	Бор суғориш тизимлари Ф.И.К.		
	Ҳозирги дав	Яқин келажакка	Узоқ келажакка
Амударё	0,58	0,73	0,77

Суғориш деҳқончилигида сувдан фойдаланишни ишлаб чиқишда қуйидаги уч вариантда (схемада) оқова сув чиқариш қурилган:

1. Ҳозирги замон (2013 й.) - қайтариладиган сувларни чиқариб ташлайдиган (сувни муҳофаза қилиш тадбири чоралари умуман бўлмаган) шаклда сувдан фойдаланиш;
2. Яқин келажакда (2018 й.) - қайтариладиган сувлардан қисман суғоришда (50%) ишла-тиладиган (зовур сувини қолган қисми дарёга ташланади) шаклда сувдан фойдаланиш;
3. Узоқ келажакда (2028 й.) - деҳқончиликда қайтариладиган сувлардан тўлиқ суғоришда фойдаланиладиган ёпиқ тармоқни ташкил қилиш.

Суғориш деҳқончилигида сув истеъмол ва оқова сув чиқариш ҳажми ва режими сувдан фойдаланиш вариантлари бўйича 3.14 - жадвалда келтирилган.

3.5 Баликчилик хужалигида сув истеъмол қилиш ва оқова сув чиқариш ҳажмларини ва режимларини ҳисоблаш.

Баликчилик хўжалиги СХМ қатнашувчиси сифатида сувдан фойдаланувчиларнинг 1-гурухига киради. Халқ хўжалигини бу тармогини сувдан фойдаланишдаги мавқеи баликни одам учун жуда зарур бўлган оксил моддали бебаҳо озука маҳсулоти эканлиги билан тушунтирилади.

Жадвал №3.13

Суғорма дехкончиликда сув истеъмол килиш ва окова сув чикариш режимлари.

Хисоблаш даврлари	Йиллик хажм	Амударё Ойлар											
		январ	феврал	март	апрел	май	июн	июл	август	сентябр	октябр	ноябр	декабрь
1.Сув истеъмол килиш													
	100	0	3	5	5	10	17	26	24	10	0	0	0
Хозирги замон	1054,64	0,00	31,64	52,73	52,73	105,46	179,29	274,21	253,11	105,46	0,00	0,00	0,00
Якин келажак	925,38	0,00	27,76	46,27	46,27	92,54	157,31	240,60	222,09	92,54	0,00	0,00	0,00
Узок келажак	816,95	0,00	24,51	40,85	40,85	81,70	138,88	212,41	196,07	81,70	0,00	0,00	0,00
2.Окова сув чиқариш хажми													
	100	3	16	25	18	12	10	8	5	3	0	0	0
Хозирги замон	527,32	15,82	84,37	131,83	94,92	63,28	52,73	42,19	26,37	15,82	0,00	0,00	0,00
Якин келажак	370,15	11,10	59,22	92,54	66,63	44,42	37,02	29,61	18,51	11,10	0,00	0,00	0,00
Узок келажак	245,09	7,35	39,21	61,27	44,12	29,41	24,51	19,61	12,25	7,35	0,00	0,00	0,00
3.Қайтмас сувлар													
Хозирги замон	527,32	-15,82	-52,73	-79,10	-42,19	42,19	126,56	232,02	226,75	89,64	0,00	0,00	0,00
Якин келажак	555,23	-11,10	-31,46	-46,27	-20,36	48,12	120,30	210,99	203,58	81,43	0,00	0,00	0,00
Узок келажак	571,87	-7,35	-14,71	-20,42	-3,27	52,29	114,37	192,80	183,81	74,34	0,00	0,00	0,00

Табиий сув хавзаларини баликчилик махсулоти бўйича унумдорлигини оширишда собик СССР ВКнинг "О мерах по дальнейшему развитию рудоловства и промышленного рудоловства во внутренних водоёмах стран" (10.24) қарори бугунги мустақил республикамиз учун катта аҳамиятга эга. Бу қарорда асосий эътибор табиий ҳолда балик захираларини қупайтириш билан кенг миқёсда балик хўжалик мелиорацияси комплекснўй амалга оширишга қаратилган.

Урта Осиёдаги ҳамма дарёлар тартибга солинганлиги муносабати билан бу ерда асосан суъний қулларда балик етиштириш кенг ривожланган.

Баликчилик хўжаликларда сув уруғларини, (икраларини) инкубатцияси, личинкаси сақлаб етилтирмок ва баликчаларни устириш, урчитишни утказиш, тирик емни устириш, майда ва йирик баликларни устириш учун фойдаланилади. Баликчилик хўжалигини ташкил этиш шароити булганда босқич лойиҳасида саноат (индустриал) типдаги балик бокиш хавузлари, ургуч инкубатция қиладиган ва тирик озуқа тайёрлайдиган цехлари булган тулик тузулмани баликчилик хўжалигини таъминлайдиган сув сарфини аниқлаш керак.

Урта Осиё шароити учун энг келажаги бор баликлар - сазан ва қарплардир. Махсус урнини, узига яраша биологик мелиораторликни бажарувчи усимликлар билан таъминловчи баликлар эгаллайдилар. Улар сув объектидаги барча усимликларни йукотадилар ва ҳу билан уларни ҳолатини яхшилайдилар. Бу ок амур ва донг пешона баликлар булиб, тез усиш қобилияти билан таърифланади. Балик хўжалик ҳовузларини режалаштиришда сув ресурсларини борлиги ва балик махсулотига талаб борлиги ҳисобга олиниши керак. Урта Осиё баликчилик хўжаликлари ҳовузларни унумдорлиг хар бир гектар сув юзаси учун, ҳовузни чуқурлиги 3,5 булганда, 1,5 -2 т. баликни ташкил қилади. Баликчилик хўжалиги ҳовузларини булган ва келажакдаги усиш миқдорини битириш ишини раҳбари томонидан белгиланади.

Сув истъеомол ҳовузини геометрик ҳажмини тулдириш учун кетадиган

сувни миқдори малумотномада берилган Бумеъёрлар Урта Осиёни узига хос фазилатини тулик ҳисобга олмаганлиги учун уларни баланс усули бўйича куйидаги формуладан аниқлаш мумкин:

$$W_{\text{б.х.}} = W_1 + W_2 + W_3 + W_4 - W_5, \text{ млн.м}^3;$$

бу ерда: $W_{\text{б.х.}}$ - баликчиликдаги сув истеъмол йигиндиси,

W_1 - ховузни тулдириш хажми,

W_2 - ховузни шимилаётган сувни хажми

W_3 - ховуздан чиқариб ташланадиган сув хажми

W_4 - ховузда сув юзасида парланаётган сув хажми

W_5 - ховуз юзасига ёккан атмосфера ёғин сувлари

Ховузни тулдириш учун керак бўлган сувни хажми ва уни оддий геометрик ҳисоблаш йўли билан аниқланади. Ховузда керакли санитар шароит ва кислород режимини ушлаб туриш ва баликларни табиий ва бошқа ем билан таъминлаш учун унда маълум миқдорда сув чиқариб тоза сув билан алмаштирилиб турилади. Унинг миқдори, иклимий шароитларига, ховузларни қайси мақсадга ишлатилиши, ҳамда унинг заминидagi грунтни филтрацион хоссасига боғлиқ ҳолда, турлича бўлади. Агарда ховуз уха сув утказадиган говаклари лойка билан тулдирилмаган, карстланган оҳак тошлар, шагал ва кум жинслари устида қурилган бўлса, ундай шимили учун сарфланадиган сувни хажми жуда катта бўлади.

Лекин вақт утиши билан, яъни говкларни ва дарсларни лойкалар билан тулиши билан сувни сарфи камая боради. Битириш иши М.В.Потапов (30) маълумоти бўйича куйидаги қабул қилиниши мумкин:

а) қулай гидрогеологик шароитда (ховуз заминида сув утказмайдиган жинслар, воҳа ён деворларида грунт суви ер юзасига яқин ётиши) - 0,5 м. йилига;

б) ўртача шароитда 0,5 - 0,1 м. йилга;

в) ноқулай шароитларда (ховуз заминида сув утказувчан жинслар) - 1,0-2,0 м йилига.

Сув юзасидан парланаётган сувни миқдорини ҳисоблаш учун жуда қуп формуллалар тавсия қилинган. Улар чида қупрок фойдаланадиган

М.В.Поляков формуласидир.

$$W_{\text{нар}} - (18,6 + 3,73 \times V) \times d ,$$

бу ерда $W_{\text{нар}}$ - ўртача ойлик парланиш, мм;

V - шамолни ўртача ойлик тезлиги, м/с;

d - намликни ўртача ойлик етишмовчилиги, мм;

Баликчилик хўжалиги уз юқори талабларини нафақат сувни миқдорига балки уни сифатига ҳам қуяди. Баликларни яшаши ва қупайиши учун сув муҳитида етарли миқдорда эриган ҳолда кислород булиши ва захарли моддалар булмаслиги керак: балик урчитиш даврида сув муҳитини чуқурлигини ва ҳароратини таъминлаш зарур. Ўрта Осиё қупгина баликчилик хўжаликларида тугри оқар сув билан таъминлаш системаси қабул қилинган. Баликларни суъний озуклантириш ва ҳовузларни санитар ишланиши билан боғлиқ бўлган чиқинди сувлар ифлосланадилар ва уларни сув артерияларига ташлаш бу объектларни ифлосланишга олиб келади.

Уч вариантда сувдан фойдаланиш қузда тутилиши керак:

1. Ҳозирги замон - сувдан фойдаланишда ҳамма чиқинди сувлар объектига ташланади;
2. Яқин келажакдаги сувдан фойдаланишда 50% чиқинди сув тозаланмасдан сув объектига ташланади, 50% эса тозаланиб, суғоришда фойдаланилади;
3. Узок келажакдаги сувдан фойдаланишда - ҳамма чиқинди сувлар халқ хўжалигида (суғоришда, техник ва сув билан таъминлашда) фойдаланилади.

Жадвал №3.14

Баликчилик хўжаликда сув истеъмол ва чиқинди сув чиқариш ҳажмлари

Хисобий давр	Хавза майдони, га	Балик, тонна	Сув истеъмоли ҳажми, млн. м ³	Оқава сувлари, млн. м ³		Тозалаб суғоришга, млн. м ³		Дарега ташлама, млн. м ³	
Ҳозирги замон	150	225	5,25	40	2,10	0	0,00	100	2,10
Яқин келажак	175	350	6,125	35	2,14	50	1,07	50	1,07
Узок келажак	210	420	7,35	30	2,21	100	2,21	0	0,00

Лойиҳада баликчилик хўжалигида ҳовузларни жойлаштириш шакли, сув истеъмол ва оқова сув чиқариш ҳажмлари (Жадвал №3.15), иншоотларини

асосий улчамлари ва уларни йириклаштирилган меъёрлари бўйича баҳоланган киймати келтирилади.

Жадвал №3.15

Балиқчилик сув истеъмол килиш ва окова сув чикариш режимлари.

Хисоблаш даври	Йиллик хажм	Ойлар											
		январ	феврал	март	апрел	май	июн	июл	август	сентябр	октябр	ноябр	декабрь
1.Сув истеъмол килиш													
	100	7	7	8	8	9	10	10	10	9	8	7	7
Хозирги замон	5,25	0,37	0,37	0,42	0,42	0,47	0,53	0,53	0,53	0,47	0,42	0,37	0,37
Якин келажак	6,13	0,43	0,43	0,49	0,49	0,55	0,61	0,61	0,61	0,55	0,49	0,43	0,43
Узок келажак	7,35	0,51	0,51	0,59	0,59	0,66	0,74	0,74	0,74	0,66	0,59	0,51	0,51
2.Окова сув чикариш хажми													
	100	7	7	8	8	9	10	10	10	9	8	7	7
Хозирги замон	2,10	0,15	0,15	0,17	0,17	0,19	0,21	0,21	0,21	0,19	0,17	0,15	0,15
Якин келажак	2,14	0,15	0,15	0,17	0,17	0,19	0,21	0,21	0,21	0,19	0,17	0,15	0,15
Узок келажак	2,21	0,15	0,15	0,18	0,18	0,20	0,22	0,22	0,22	0,20	0,18	0,15	0,15
3.Кайтмас сувлар													
Хозирги замон	3,15	0,22	0,22	0,25	0,25	0,28	0,32	0,32	0,32	0,28	0,25	0,22	0,22
Якин келажак	3,98	0,28	0,28	0,32	0,32	0,36	0,40	0,40	0,40	0,36	0,32	0,28	0,28
Узок келажак	5,15	0,36	0,36	0,41	0,41	0,46	0,51	0,51	0,51	0,46	0,41	0,36	0,36

3.6 Сув энергетикаси

Сув энергетикасига ГЭС ва ГАЭС киради. Урта Осиёда сув энергетик ресурслари асосан тогли ноҳияларда жойлашган. Оқар сувни энергетик қобилияти (потенциали) қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$N_{GES} = \frac{\gamma \cdot Q \cdot H}{102}$$

бу ерда: γ - сувни ҳам оғирлиги (100 кг/м³)

Q - ГЭС қурилиши тахминланган створда электроэнергияси ишлаб чиқиш учун керак бўлган сувни сарфи (м³/с);

H - ГЭС тугонни баландлиги билан боғлиқ ҳолдаги дарёни сув босими, м.

ГЭСда кайтмас сув сарфини ҳажми қуйидагича аниқланади:

$$W_{ГЭС} = W_T + W_{буг} + W_{шим}$$

бу ерда W_T - сув омборини тулдириш учун керак бўлган сув ҳажми, м³;

$W_{буг}$ - сув омборидаги сувни юзасидан бўғланаётган сувни миқдори, м³;

$W_{шим}$ - сув омборидан ер остидан шимилаётган сувни миқдори, м³;

Сув омборидан шимиладиган сувни миқдори тоғ жинсларини литология таркибига, сув омборини тулдириш даражасига ва грунт сувларини сатҳини ётиш чуқурлигига боғлиқ. Бу миқдорлар келажак учун тахминан "Гидропроект" институтни Ўрта Осиё бўлими ТРЖХМИИнинг Гидрогеология ва гидрология кафедраси маълумотлари бўйича қабул қилиниши мумкин.

Бугладан сувни миқдори сув омборни қайерда жойланганлиги билан боғлиқ бўлиб, Урта Осиё шароити учун: тоғли сув омборларида 800 - 1000 мм/йил; тоғ олди сув омборларида 900 - 15500 мм/йил; пасттекислик сув омборларида - 1300 - 1800 мм/йилни ташкил қилади. Урта Осиё сув омборларидан ер остига шимилаётган сувни миқдори уларни каперга жойлашганлиги ва гидрогеологик шароитига боғлиқ бўлиб қуйидаги жадвалдан қабул қилиниши мумкин.

Жадвал №3.16

Сув омборларида шимилиши (%)

Сув омборининг гидрогеологик шароити	Сув омборини жойлашган жойи		
	Тоғли ноҳияларда	Тоғолди ноҳияларда	Пасттекислик ноҳияларда
Кулай: ёмон сувутказувчи жинслар, грунт сувини сатҳини чуқурлиги 1-3м	1,0	0,7	0,5
Ўртача: ўртача сув утказадиган жинслар, грунт сувини сатҳини чуқурлиги 3-5 м	2,0	1,5	1,0
Нокулай: яхши сув утказувчи жинслар грунт сувини сатҳини чуқурлиги 5м дан ортиқ	4,0	3,0	2,0

Жадвал №3.17

Гидроэнергетикада сув истеъмол қилиш ва оқова сув чиқариш режимлари.

Хисоблаш даврлари	Йиллик хажм	Ойлар											
		январ	феврал	март	апрел	май	июн	июл	август	сентябр	октябр	ноябр	декабрь
1.Сув истеъмол қилиш													
	100	11	11	9	8	7	6	6	6	7	8	10	11
Хозирги замон	114,23	12,57	12,57	10,28	9,14	8,00	6,85	6,85	6,85	8,00	9,14	11,42	12,57
Яқин келажак	114,23	12,57	12,57	10,28	9,14	8,00	6,85	6,85	6,85	8,00	9,14	11,42	12,57
Узоқ келажак	114,23	12,57	12,57	10,28	9,14	8,00	6,85	6,85	6,85	8,00	9,14	11,42	12,57
2.Окова сув чиқариш хажми													
	100	11	11	9	8	7	6	6	6	7	8	10	11

Хозирги замон	113,09	12,44	12,44	10,18	9,05	7,92	6,79	6,79	6,79	7,92	9,05	11,31	12,44
Якин келажак	113,09	12,44	12,44	10,18	9,05	7,92	6,79	6,79	6,79	7,92	9,05	11,31	12,44
Узок келажак	113,09	12,44	12,44	10,18	9,05	7,92	6,79	6,79	6,79	7,92	9,05	11,31	12,44
3.Кайтмас сувлар													
Хозирги замон	1,14	0,13	0,13	0,10	0,09	0,08	0,07	0,07	0,07	0,08	0,09	0,11	0,13
Якин келажак	1,14	0,13	0,13	0,10	0,09	0,08	0,07	0,07	0,07	0,08	0,09	0,11	0,13
Узок келажак	1,14	0,13	0,13	0,10	0,09	0,08	0,07	0,07	0,07	0,08	0,09	0,11	0,13

3.7 Дарё делтасига (санитар) сув ўтказиш.

Охирги створдан сув ўтказиш шу створдан пастда жойлашган СХМ қатнашувчилари-нинг сувга бўлган талабини қондириш ва экологик шароитини сақлаш (санитар сув ўтказиш) учун керакдир.

3.7.1 Пастда жойлашган СХК қатнашувчиларининг сув истеъмоли.

Охирги створдан ёки қўшни ҳавзада жойлашган СХК қатнашувчиларининг сув истеъмол ҳажми махсус ҳисоблашлар билан ўрнатилади. Сувга бўлган ушбу талаб кўрилатган сув ҳавзасининг сув хўжалик балансида ҳисобга олиниши зарур.

3.7.2 Санитар сув ўтказиш.

Санитар сув ўтказиш деганда дарёнинг ҳисобланаётган (охирги) створдан пастда унинг сувини қабул қилувчи узани бўйлаб ва делтасида нормал экологик вазиятнинг ва сувнинг ўр-натилган сифатини ушлаб туриш учун ўтказилиши керак бўлган илмий асосланган сувнинг минимал ҳажми тушунилади. Сув ресурсларига ва атроф-муҳитга одамнинг хўжалик фаолияти фаол таъсир кўрсатаётган шароитда санитар сув ўтказишнинг миқдорини тўғри аниқлаш ниҳоятда аҳамиятлидир.

Биринчи навбатда санитар сув ўтказиш миқдори экологик талаблар асосида аниқланади, лекин уни аниқлаш турли мамлакатларда ва дарё ҳавзаларида бир хил эмас. Масалан, АҚШда кафо-латланган санитар сарфи иқтисодий кўрсаткичлар билан аниқланади. Кўп давлатларнинг (ГФР, Венгрия, Австрия,

Югославия, ЧСФР, Руминия, Болгария) майдонини қисман ёки тўлиқ ўз ичи-га олган "Дунай дарёси" ҳавзасининг шаклий лойиҳасини ишлаб чиқишда санитар сув ўтказиш-нинг миқдори сув транспортами талаблари ва табиат манзараларини сақлаш зарурлиги билан аниқланади; ГФРда - балиқчилик хўжалигини, сув спортини ва грунт сувининг сатҳини маъ-лум чуқурликда ушлаб туриш манфаатлари билан; Руминияда-дарё дельтасидаги хўжаликлар-нинг сувга бўлган талаблари билан ва ҳоказо. Собиқ Совет Иттифоқида санитар сув ўтказиш-нинг ҳажмини ҳисоблаш учун қуйидаги ёндошишларни ўз ичига олган махсус "Техник шароит-лар" (42) ишлаб чиқилган:

- тартибга солинган дарёлар учун тўғоннинг санитар сув ўтказиш гарантияланган сарфи экологик ва сув хўжалик талабларини ҳисобга олган ҳолда ўрнатилади;
- сув танқислиги шароитида санитар сув ўтказиш миқдори бутун кузатиш даврида ўлчанган тарихий мутлақ минимумдан кам бўлмаслиги керак;
- тартибга солинмаган дарёларда экологик муовзанатнинг бузилмаслиги учун санитар сув ўтказиш миқдорини дарёнинг 95% ли таъминланган йилдаги ўртача минимал ойли сарфига тенг деб қабул қилинади.

Изоҳланган санитар сув ўтказиш миқдорини аниқлаш услуби дарёдаги сувнинг сифатини унга ташланаётган чиқинди ва зовур сувлар билан боғлиқ ҳолда ўзгаришини ва сувнинг сифатини ўрнатилган ҳолатда сақлаш кераклигини ҳисобга олмайди.

Бу масалани ечиш учун дарёга оқова сувларни ташлаш натижасида ундаги сув сифатининг ўзгаришини ҳисобга олмасдан турли сувларнинг аралашishiдан ҳосил бўлган сув сифатининг ўртача миқдори ҳисобланиши мумкин.

Дарё ҳавзасида санитар сув ўтказишни ҳажми кузатиш натижасида ўрнатилган дарёнинг 95%ли сув оқими кайд этилган йилдаги (1977 й) энг кам сув оқим миқдори қайси ойга (август) тугри келиши аниқланади. Ана шу ($Q_{\min}^{95\%} = 1.70 \text{ м}^3/\text{с}$) ойлик минимал сув оқимини йилдаги секундалар сонига купайтириб

дарении йиллик минимал сув оками хажми куйидаги формула буйча аниқланади:

$$W_{\min}^{95\%} = Q_{\min}^{95\%} * T_{\text{сек}}, \text{ млн м}^3/\text{й га тенг.}$$

Санитар сув ўтказишни хажмини 1974 йилда қайд этилган дарении минимал сув окамини ($W_{\min}^{95\%} = 53.601$ млн. $\text{м}^3/\text{й}$) 30-75%га тенг деб қабул қилиш мумкин. Мен санитар сув ўтказишни хажмини 1975 йилда қайд этилган дарении минимал сув оками ($W_{\min}^{95\%} = 53.601$ млн. $\text{м}^3/\text{й}$) ни 50%га тенг деб қабул қилдим, яъни

Юқорида келтирилган шартларга мувофиқ Малакавий битирув ишида башорат 3-вариант (давр) учун: бор шароит яқин келажак ва узоқ келажакка бўлиб бажарилади. Бунда икки ҳодиса кузатилади:

- охириги створда сувнинг сифати ундан паст жойлашган СХМ қатнашувчиларининг талабига мувофиқ бўлади, бу ҳолда қўшимча тадбирлар режалаштирилмайди;
- охириги створдаги сувнинг сифати ундан пастда жойлашган СХМ қатнашувчиларининг талабига мувофиқ эмас, бу ҳолда дарёдаги ифлосланган сувнинг сифатини сув билан суюлтириб мувофиқлаштириш учун дарё бўйлаб ўтказилиши керак бўлган сувнинг миқдори аниқланади ёки ифлос оқова сувларнинг бирламчи ҳосил бўлиш жойларида тозалаш ва қайта фойдаланиш тадбирлари тузилади. Бу ҳолда дарёдан оқизилиши керак бўлган санитар сув ўтказиш миқдори келтирилган формула бўйича аниқланади.

Экологик вазиятни сақлаш учун (масалан, дарё дельтасида табиий шароитни сақлаш) охириги створдан ўтказилиши керак бўлган (санитар) сувнинг миқдори ҳар бир аниқ шу тадбирнинг ижтимоий - иқтисодий самарадорлигидан келиб чиққан ҳолда баҳоланади.

Санитар сув чиқариш режими кўзда тутилган тадбирларнинг белгиланишига боғлиқ (дарё сувининг сифатини яхшилаш ёки экологик вазиятни сақлаш). Агарда Малакавий битирув ишида санитар сув ўтказиш охириги створда сувнинг сифатини яхшилаш учун лойиҳалаштирилса, унда шу

охирги створдан ўтаётган сув сарфининг ва сифатининг йиллик режимини таҳлил қилиш керак. Худди шундай критик даврларда сув истеъмоличларининг талабларини қондиришга қаратилган дарё узани бўйлаб қирғокни сув бостириш ёки балиқ урчитиш учун максимал сув оқизиш, дарёга минимал миқдорда оқова сув ташлаш ва бошқа тадбирлар ҳам кўрилади.

Шундай қилиб охирги створдан ўтадиган санитар сув режимини талабалар дарёга ташланаётган оқова сувларнинг ҳажмини, режимини ва шу створда кутилаётган сувнинг сифатини ўрганиш асосида ўрнатилади.

Малакавий битирув ишида сув тозалаш иншоотларининг типик лойиҳаларини ва бошқа экологик-санитар талабларни таъминлаш бўйича сувни муҳофаза қилиш тадбирлари асосланади ва уларнинг қиймати йириклаштирилган меъёрий кўрсаткичлар (меъёрлар) бўйича баҳоланади.

Жадвал №3.18

Экологик-санитар талабларни таъминлашда санитар сув чиқариш режимлари.

[illegible]

IV - бoб. СУВ ХЎЖАЛИК МУВОЗАНАТИ, СУВ ХЎЖАЛИК ВА СУВНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ТАДБИРЛАРИ.

IV.1 Сув хўжалик мувозанати

СХМ қатнашувчиларини керакли миқдордаги сифатли сув билан таъминлаш тобора қийинлашиб бораяпти, чунки халқ хўжалиги турли тармоқларининг сув ресурсларига қўйаётган талаблари турлича ва бир-бирига зиддир.

Бир қатор хўжалик муаммоларини ечиш (сувга бўлган талабни қондириш, сув ресурсларидан фойдалнишни оптимал режалаштириш, сув хўжалик ва сувни муҳофаза қилиш тадбирларини асослаш, сув хўжалик қурилишининг мазмуни, уни амалга ошириш этаплари ва бошқалар) сув хўжалик баланси (СХБ) тузишни, яъни эксплуатацион сув ресурслари билан алоҳида СХК қатнашувчиларининг сувга бўлган талабини солиштириб кўришни талаб қилади. Малакавий битирув ишида сувдан фойдаланиш вариантлари бўйича йилга, яқин ва узоқ келажакка 50%, 75%, 85%, 90% ва 95% ҳисобли таъминланган йиллар учун ойлик сув хўжалик баланси тузилиши керак.

Сув хўжалик баланси эксплуатацион сув ресурсларининг умумий ҳажмидан СХМ қатнашувчи-ларининг сув истеъмоли йиғиндиси ҳажмини, сув хўжалик ноҳияси ташқарисига чиқарилади-ган коллектор-дренаж сувларни, ҳисобли створдан пастда жойлашган сув истеъмолчиларининг талабини қондириш учун узатилаётган сувнинг миқдорини, ҳамда қўшни ҳавзаларга оширилиши керак бўлган сувларни миқдорини ҳисобга олиб, айириш йўли билан тузилади.

Иккита бир-бири билан узвий боғланган: ҳисобли таъминланганлик ва кафолатланган сув уза-тиш тушунчалари мавжуддир. Малакавий битирув ишида қуйидагилар қабул қилинди: белгиланган сув хўжалик тадбирлари 95%ли ҳисобли таъминланган сув окимини кафолатли сув узатишини

таъминлаши керак. Ўта кам сувли йиллар учун режали сув истеъмол миқдорини турли йилларда турли миқдорларга камайтириш мумкин.

Сув хўжалик балансини тузиш учун сув ресурслари ва сув истеъмол ҳажми ва оқова сув чиқариш ҳажми йиғиндиларининг жадваллари бўлиши керак.

Умумий эксплуатацион сув ресурслари 50, 75,85,90 ва 95% таъминланган миқдори Малакавий битирув ишининг 2 ва 3 қисмидан олинади. СХК қатнашувчиларининг умумий қайтмас сувлар ҳажмларининг йиғиндисини аниқлаб қуйидаги 4.1 жадвалга ёзилади.

Жадвал №4.1

СХМ қатнашувчиларининг ҳисоблаш даврлари бўйича умумий қайтмас сув ҳажмлари йиғиндиси

СХМ Катнашувчилари	Йиллик ҳажм млн м ³ /йил	Ойлар											
		январ	феврал	март	апрел	май	июн	июл	август	сентябр	октябр	ноябр	декабрь
Хозирги замон													
КРХ	10,34	0,72	0,72	0,78	0,78	0,93	1,14	1,14	1,09	0,78	0,78	0,78	0,72
Саноат	1,76	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15
Чорвачилик	0,62	0,04	0,04	0,05	0,05	0,06	0,07	0,07	0,07	0,05	0,05	0,04	0,04
Сугорма	527,32	-15,82	-52,73	-79,10	-42,19	42,19	126,56	232,02	226,75	89,64	0,00	0,00	0,00
Санитар	3,53	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29
Балик	3,15	0,22	0,22	0,25	0,25	0,28	0,32	0,32	0,32	0,28	0,25	0,22	0,22
ГЭС	1,14	0,13	0,13	0,10	0,09	0,08	0,07	0,07	0,07	0,08	0,09	0,11	0,13
Жами	547,85	-14,27	-51,18	-77,48	-40,58	43,98	128,59	234,05	228,73	91,27	1,61	1,59	1,55
Якин келажак													
КРХ	11,94	0,84	0,84	0,90	0,90	1,07	1,31	1,31	1,25	0,90	0,90	0,90	0,84
Саноат	2,11	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18
Чорвачилик	0,71	0,05	0,05	0,05	0,05	0,06	0,08	0,08	0,08	0,05	0,05	0,05	0,05
Сугорма	555,23	-11,10	-31,46	-46,27	-20,36	48,12	120,30	210,99	203,58	81,43	0,00	0,00	0,00
Санитар	3,53	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29
Балик	3,98	0,28	0,28	0,32	0,32	0,36	0,40	0,40	0,40	0,36	0,32	0,28	0,28
ГЭС	1,14	0,13	0,13	0,10	0,09	0,08	0,07	0,07	0,07	0,08	0,09	0,11	0,13
Жами	578,64	-9,35	-29,70	-44,43	-18,53	50,17	122,63	213,32	205,85	83,29	1,83	1,81	1,76
Узок келажак													
КРХ	15,06	1,05	1,05	1,13	1,13	1,36	1,66	1,66	1,58	1,13	1,13	1,13	1,05
Саноат	3,16	0,26	0,26	0,26	0,26	0,27	0,27	0,27	0,27	0,26	0,26	0,26	0,26
Чорвачилик	1,07	0,07	0,07	0,08	0,08	0,10	0,12	0,12	0,12	0,08	0,08	0,07	0,07
Сугорма	571,87	-7,35	-14,71	-20,42	-3,27	52,29	114,37	192,80	183,81	74,34	0,00	0,00	0,00
Санитар	3,53	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29
Балик	5,15	0,36	0,36	0,41	0,41	0,46	0,51	0,51	0,51	0,46	0,41	0,36	0,36
ГЭС	1,14	0,13	0,13	0,10	0,09	0,08	0,07	0,07	0,07	0,08	0,09	0,11	0,13
Жами	600,98	-5,18	-12,53	-18,14	-1,00	54,84	117,29	195,72	186,66	76,65	2,27	2,24	2,17

Жадвал №4.1

2013 йил ва келажак даврлари учун сув хўжалк мувозанати жадвали.

СХБ ни ташкил этувчилар	Йиллик хажм млн м³/йил	Ойлар											
		январ	феврал	март	апрел	май	июн	июл	август	сентябр	октябр	ноябр	декабрь
Хисобли эксплуатпцион сув ресурслари													
50% таъминланганлик	1113,76	101,06	85,75	131,62	120,30	112,34	89,92	69,61	61,29	63,94	80,08	91,82	106,03
75% таъминланганлик	1044,32	90,84	76,60	121,16	108,75	102,06	78,59	68,99	59,99	61,72	79,04	91,30	105,28
80% таъминланганлик	1030,57	90,88	80,65	122,10	108,93	123,30	70,34	61,60	56,65	57,65	73,87	85,88	98,71
90% таъминланганлик	999,68	88,01	76,99	112,94	105,68	106,87	72,01	64,29	57,29	58,17	72,69	84,01	100,73
95% таъминланганлик	977,36	86,66	76,12	115,93	99,46	101,35	68,11	63,35	54,99	55,92	74,08	83,93	97,47
СХМ катнашувчиларининг умумий кайтмас сув хажмлари													
Хозирги замон	547,85	-14,3	-51,18	-77,48	-40,58	43,98	128,6	234,0	228,7	91,27	1,61	1,59	1,55
Якин келажак	578,64	-9,35	-29,70	-44,43	-18,53	50,17	122,6	213,3	205,8	83,29	1,83	1,81	1,76
Узок келажак	600,98	-5,18	-12,53	-18,14	-1,00	54,84	117,3	195,7	186,6	76,65	2,27	2,24	2,17
СХБ баланси 50% таъминланганлик													
Хозирги замон	565,91	115,33	136,93	209,10	160,88	68,37	-38,67	-164,44	-167,43	-27,33	78,47	90,22	104,47
Якин келажак	535,12	100,19	106,30	165,59	127,28	51,89	-44,04	-144,33	-145,86	-21,57	77,21	89,49	103,52
Узок келажак	512,78	96,07	93,19	140,25	109,93	68,46	-46,96	-134,12	-130,01	-19,00	71,60	83,64	96,54
СХБ баланси 75% таъминланганлик													
Хозирги замон	496,46	105,11	127,77	198,65	149,33	58,08	-50,00	-165,07	-168,73	-29,55	77,44	89,71	103,72
Якин келажак	465,68	100,19	106,30	165,59	127,28	51,89	-44,04	-144,33	-145,86	-21,57	77,21	89,49	103,52
Узок келажак	443,33	96,03	89,13	139,31	109,74	47,22	-38,70	-126,73	-126,66	-14,94	76,77	89,06	103,11

СХБ баланси 80% таъминланганлик													
Хозирги замон	482,71	105,15	131,83	199,59	149,51	79,33	-58,25	-172,45	-172,08	-33,62	72,26	84,28	97,16
Якин келажак	451,93	100,23	110,36	166,53	127,46	73,14	-52,29	-151,72	-149,20	-25,64	72,04	84,07	96,95
Узок келажак	429,58	96,07	93,19	140,25	109,93	68,46	-46,96	-134,12	-130,01	-19,00	71,60	83,64	96,54
СХБ баланси 85% таъминланганлик													
Хозирги замон	451,82	102,28	128,17	190,42	146,26	62,89	-56,57	-169,76	-171,43	-33,10	71,09	82,41	99,18
Якин келажак	421,04	97,36	106,69	157,37	124,21	56,70	-50,62	-149,03	-148,56	-25,12	70,86	82,20	98,97
Узок келажак	398,69	93,19	89,52	131,08	106,67	52,03	-45,28	-131,43	-129,36	-18,48	70,42	81,77	98,56
СХБ баланси 90% таъминланганлик													
Хозирги замон	429,50	100,93	127,30	193,41	140,04	57,37	-60,48	-170,70	-173,73	-35,35	72,48	82,34	95,91
Якин келажак	398,72	96,01	105,82	160,36	117,99	51,18	-54,52	-149,97	-150,86	-27,37	72,25	82,12	95,71
Узок келажак	376,37	91,84	88,65	134,07	100,46	46,51	-49,19	-132,37	-131,67	-20,73	71,81	81,70	95,29

IV.2 Сув хўжалик чора-тадбирлари

Сув хўжалик мажмуаси (СХМ) алоҳида қатнашувчиларининг сув билан таъминланганлик даражаси ва шароитини ўрнатиш асосида сув ресурсларидан мукамал ва оқилона фойдаланишга қаратилган, уларнинг талабини қондириш бўйича аниқ сув хўжалик тадбирий чоралари белгиланиши керак.

Бу тадбирлар сув ресурсларини тартибга солиш ва қайта тақсимлаш, чиқинди ва зовур сувларини тозалаш, фойдаланиш ва бошқа чораларни ўз ичига олиши керак.

Сув хўжалик тадбирлари таркиби ва мазмуни сув хўжалик балансини ва сув хўжалик комплекси қатнашувчиларини сув билан таъминланганлик шароитини таҳлил қилиш асосида аниқланади. Уч ҳисоблаш даврлари: ҳозирги, яқин ва узоқ келажакка тузилган СХБ асосидаги тадбирларни амалга ошириш вақтлари белгиланади. Бу боб ҳисоблаш даврларида амалга оширилиши керак бўлган сув хўжалик тадбирларининг жадвалини тузиш билан тугалланади.

Жадвал №4.2

Сув хўжалик ва сувни муҳофаза қилиш тадбирлари жадвали.

№	Тадбирлар	Ўлчов бирлиги	Тадбирлар ҳажми	
			Яқин келажак	Узоқ келажак
А. Сув хўжалик				
1	Коммунал хўжалик объектларини сув билан таъминлаш:			
	а. Шаҳарлар.Ш.Т.К.	м ³ /сут	206705	302675
	б. қишлоқ аҳолиси яшаш жойи	м ³ /сут	84248	110063
2	Саноат корхоналарини сув билан таъминлаш:			
	а. қурилиш материаллари корхоналари	м ³ /сут	232	348
	б. озиқ-овқат корхоналари		4809	7214
	в. енгил саноат корхоналари	м ³ /сут	3203	4805
3	Қишлоқ хўжалигини сув билан таъминлаш			
3,1	Чорвачиликни сув билан таъминлаш:			
	а)йирик шохли қорамоллар комплекси	м ³ /сут	1725	1984
	б) паррандачилик комплекси	м ³ /сут	4025	4629
	в) яйловдаги қўйлар	м ³ /сут	4025	4629
3,2	Суғорма деҳқончилиги:	га	63405,5	63722,5
	а.ерларни капитал қайта ишлаш (ω=30%)	га	19021,6	19116,7
	б.ерни мелиоратив ҳолатини яхшилаш (ω=50%)	га	31702,7	31861,2

	в.ерларни капитал текислаш ($\omega=20\%$)	га	12681,1	12744,5
4	Санитар сув ўтказиш	м ³	3528000	3528000
Б. Сувни муҳофаза қилиш				
5	Коммунал-хўжалик объектларини канализациялаш:			
	А) шаҳарларни, Ш.Т.К.	м ³ /сут	186034	275159
	Б) қишлоқ аҳоли яшаш жойлари	м ³ /сут	72212	96306
6	Саноатда сувдан қайта фойдаланишни жорий қилиш	м ³ /сут	2465	3697
	Оқова сувларни тозалаш иншоотлари комплексини қуриш	м ³ /сут	260711	375161
7	Суғориш майдонларидан чиқаётган зовур сувларини йиғиш ва тозалаш	м ³ /сут	63405,5	63722,5

IV.3 Сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва уларнинг салбий таъсирини бартараф қилиш тадбирлари

IV.3.1 Сувни муҳофаза қилиш тадбирлари

Бу бўлимда сув ресурсларининг ифлосланиши, миқдорининг белгиланган вақтдан илгари камайиб кетиши ва бефойда сарфини бартараф қилувчи сувни муҳофаза қилиш тадбирларининг комплекси ишлаб чиқилади.

Сув ресурсларининг саноатнинг чиқинди сувлари билан ифлосланишини бартараф қилиш учун саноатни сув билан таъминлаш тизимида сувдан қайта, ёпиқ тизимда фойдаланишни ва «қолдиқларни» зарарсизлантириш тадбирларини максимал тадбиқ қилиш кўзда тутилиши керак. Озиқ-овқат саноатида ифлосланган сувлар маҳаллий тозалаш иншоотларидан кейин аҳоли жойлари канализация шахобчасига ташланиши керак ва коммунал хўжалик чиқинди сувлари билан тозалаш иншоотларидан ўтказилгандан кейин суғоришда ёки саноатни сув билан таъминлашда фойдаланиш керак.

Коммунал-хўжалик ва чорвачилик комплексларининг чиқинди сувларини ташқарига чиқариш учун қуйидагиларни тавсия қилиш мумкин.

- Аҳоли яшаш жойларида ва чорвачилик комплексларида янги канализация шахобчасини қуриш ёки борларини қайта тиклаш;

- канализация чиқинди сувларини (механик, химиявий, биологик ва бошқа тозалаш усуллари) тозалаш ва улардан қайта фойдаланиш.

Суғориш далаларидан чиқаётган зовур сувлар дарё ва ер ости сувларини ифлослантирувчи асосий манбадир. Уларни суғориш далалари ташқарисига чиқариш ноҳиянинг қайтмас сув сарфи миқдорини оширишга олиб келади. Шунинг учун уларни сақлаш ва қайта фойдаланиш тадбирларини ишлаб чиқиш зарурдир.

СХК қатнашувчиларининг оқова ва дренаж сувларини тозалаш ва қайта фойдаланиш тавсияларини ишлаб чиқиш учун шу сувларнинг миқдорини (W млн.м³/йил) ва сифатини (C , г/л) ифодаловчи жадвал тузилади.

Боскич лойихасида оқова ва зовур сувларининг сифати, майдони табиий дреналанганлиги ва ноҳиянинг тупроқ мелиоратив шароити билан боғлиқ ҳолда бу сувлардан суғоришда ва техник сув билан таъминлашда фойдаланиш тавсиялари берилади ёки улардан тозала-нишдан сўнг қайта фойдаланиш ва бартараф қилишнинг бошқа усуллари берилади.

Қишлоқ хўжалигида ўғитлардан ва зараркунандаларга қарши заҳарли химикатлардан фойдаланиш сув ресурсларининг сифатига салбий таъсир қилади. Шунинг учун талаба қишлоқ хўжалик зараркунандалари билан курашиш учун биологик тавсиялар ишлаб чиқиши керак. Шу билан бирга уларни қўллашни меъёрлашга ва шароитларга қатъий риоя қилишга кўрсатма берилиши керак.

Хўжаликнинг майдони ва унинг омборларини ўйламасдан жойлаштириш, жиҳозлаш, қишлоқ хўжалик техникасини сақлаш ва ишлатиш сув ресурсларининг сифатига салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун талабалар томонидан шундай ифлосланишнинг олдини олувчи тадбирлар (ишлатилган ГСМ ни йиғиш ва топшириш, автобазанинг ва МТУ нинг майдонини гидроизолация қилиш, нефть маҳсулотларини йиғувчи ускуна ўрнатилган пайтдан фойдаланиш сув билан таъминлаш тизимини ташкил қилиш) тавсия қилиниши керак.

IV.3.2 Сувнинг салбий таъсирини бартараф қилиш тадбирлари

Боскич лойихасида нафақат у ёки бу сув хўжалик ноҳияси ёки дарё хавзасининг сув ресурсларидан мукамал фойдаланиш ва муҳофаза қилиш масаласи, балки кўп масалалар кўрилиши керак, яъни майдонни сув тошқинидан, сув босишдан, сел ҳодисасидан ва бошқалардан муҳофаза қилиш тадбирлари ҳам ишлаб чиқилиши керак. Адабиётлардан фойдаланиб кўрилатган ноҳия учун сувнинг салбий таъсири билан боғлиқ бўлиши мумкин бўлган ҳодиса ва жараёнлар ўрнатилади ва уларнинг мазмунига мувофиқ тадбирлар таркиби асосланади: сел омборларини ташкил қилиш, селни оқизиш иншоотлари, қирғоқни ҳимоя қилиш дамбалари, қияликлар дарахтлар экиш ва бошқалар. Лойихага мувофиқ тадбирлар мазмуни, тўғри ҳажми асосланади ва йириклаштирилган нормалар бўйича умумий капитал маблағлар баҳоланади.

V-бoб. OҚ-СУВ ИТБ ҲУДУДИДА СУВ РЕСУРСЛАРИДАН МУКАММАЛ ФОЙДАЛАНИШ ТАДБИРЛАРИНИ АСОСЛАШ

OҚ-СУВ ирригация тизимлари бошқармаси ҳудудда ишлатиладиган сув ресурсларининг асосий қисми қишлоқ хўжалиги майдонларини суғориш учун сарфланганлиги боис, ҳудудда сув ресурсларидан тежамли фойдаланишга йўналтирилган тадбирларни асосини қишлоқ хўжалиги майдонларидаги сув истъеомлини такомиллаштириш йўналишидаги тадбирлар ташкил этиши мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалиги майдонларидаги сув истъеомлини такомиллаштириш орқали сув ресурсларидан оқилона фойдаланишнинг турли йўллари мавжуд бўлиб, биринчи галда амалга оширилиши лозим бўлган тадбирлар орасида турли тартибдаги суғориш каналларида сув ресурсларини бошқаришни такомиллаштириш, экин майдонларида суғоришнинг сув тежовчи истиқболли технологияларини қўллаш, амалдаги суғориш усулларини такомиллаштириш тадбирлари энг самарали йўллар саналади.

5.1 Суғориш тармоқларида сув ресурсларини самарали бошқариш

Қишлоқ хўжалиги майдонларида етиштирилаётган экинларни сув билан етарли миқдор ва керакли муддатларда таъминлаш учун турли

тартибдаги каналлар ишлаш режими экинларнинг сув истъемоли режими билан мос тушиши сув ресурсларини беҳудага исроф бўлишидан асровчи энг муҳим жиҳат ҳисобланади.

Агарда суғориш каналларининг сув етказиб бериш режими экинларнинг сув истъемоли режимига мос тушмаса, олиб келинган сув каналларнинг охиридан тўғридан-тўғри зовур ва ташламаларга ташлаб юборилади, оқибатда суғориш тизимига етказиб берилаётган сув ресурсларининг маҳсулдорлиги пасайиб кетади.

Суғориш каналларининг техник ҳолати ҳам сув ресурсларидан оқилона фойдаланишга кўмаклашувчи муҳим омиллардан биридир. Техник носоз (масалан, тешилган ёки синган нов) бўлган суғориш тармоғидан сувни оқиб ётиши, биринчидан сувни беҳудага исрофига сабаб бўлса, иккинчидан сувни бетўхтов оқиши натижасида ботқоқ ҳосил бўлишига, ундан кейин эса шу ер атрофида шўр тўпланишига олиб келади.

Тозаланмаган ва тўлиб қолган суғориш тармоқларидан сув яхши юрмайди. Оқибатда ариқларнинг тиқилган ерларидан сув тошиб кетади, ботқоқликлар пайдо қилади, энг ёмони далага етказиб берилаётган сув беҳудага ерга сингади, буғланади ёки пастқамликларга оқиб кетади.

Шундай қилиб, суғориш каналлари техник ҳолатини яхшилаш ва улардан суғориладиган майдонларга сув етказиб беришни такомиллаштириш орқали сув ресурсларидан унумли фойдаланишни йулга қуйса булади.

5.2 Суғоришнинг сув тежовчи истиқболли технологияларини тадбиқ қилиш

Қашқадарё вилоятининг табиий-иқлим шароитлари арид (қурғоқчил) минтақага мансуб бўлиб, ҳозирги кунда ҳудуднинг қарийб 100 % майдонида эгатлаб суғориш усули қўлланилади.

Бундай шароитда суғориладиган майдонларда суғоришнинг сув тежовчи истиқболли технологияларини тадбиқ қилиш сув ресурсларидан

оқилона фойдаланишнинг йўлларида бири саналади.

Одатда кишлоқ хўжалик экинларини етиштиришда суғоришнинг сув тежовчи куйидаги истикболли технологиялари амалиётда қўлланилади:

томчилатиб суғориш;

1. ёмғирлатиб суғориш;
2. тупроқ ичидан суғориш;
3. сизот сувлари сатҳини кўтариб (субирригация) суғориш;
4. ҳавода туман ҳосил қилиб суғориш (дисперс суғориш усули).

Мазкур суғориш усулларида ҳудуд шароити учун мос келадигани ва самараси юқориси уларни ўзаро таққослаш асосида аниқланади.

Томчилатиб суғориш усулида сув тупроққа махсус қувурлар ҳамда уларга ўрнатилган томизгичлар ёрдамида тўғридан-тўғри экиннинг илдиз қатламига етказиб берилади.

Ушбу усул кўпроқ кўп йиллик экинларни (боғ ва узумзорлар) суғоришда яхши самара беради. ОҚ-СУВ ирригация тизимлари бошқармаси ҳудудида асосан пахта ва галла етиштирилишини ҳисобга оладиган бўлсак, ҳудудда бу усулни жорий қилиш анча қийин кечади.

Ёмғирлатиб суғориш усулида сув махсус механизмлар ёрдамида экин майдонида ёмғир шаклида пуркалади ва тупроққа шимилади. ОҚ-СУВ ирригация тизимлари бошқармаси ҳудудида асосан пахта ва галла етиштирилишини ҳисобга оладиган бўлсак, ҳудудда бу усулни жорий қилиш анча қийин кечади. Ёмғирлатиб суғориш усули бўғдой етиштириш учун тўғри келсада, ғўзани суғоришда иссиқ иқлим туфайли унинг барглари куйдириб қўйиш ҳоллари учрайди. Кўп капитал ҳаражат талаб қилиши ва асосий етиштириладиган экин учун тўғри келмаслиги боис ёмғирлатиб суғориш усулини ҳудуд суғориладиган майдонларида қўллаш яхши самара бермайди.

Тупроқ ичидан суғориш усулида сув тупроқ ичига ўрнатилган қувурлар орқали тупроқнинг ҳосилдор қатламига етказиб берилади. Ҳосилдор қатламнинг намланиши асосан тупроқнинг сўриш кучи ҳисобига

содир бўлади. Бу усулни шўр босган тупроқларда тадбиқ қилиб бўлмайди. Демак ОҚ-СУВ ИТБ ҳудудида ушбу усулни қўллаб бўлмайди.

Сизот сувлари сатҳини кўтариб (субирригация) суғориш усулида сизот сувларининг сатҳи сунъий равишда (захкаш ва зовур тармоқларини ёпиб қўйиш билан) кўтарилади, тупроқнинг сўриш кучи ҳисобига ҳосилдор қатлам намланади. Иккиламчи шурланишни жадаллаштириши мумкинлиги учун бу усулни ер ости сувлари шўрланган ҳудудларда қўллаб бўлмайди. Жумладан ОҚ-СУВ ИТБ ҳудудида ҳам ушбу усулни қўллаш яхши самара бермайди.

Ҳавода туман ҳосил қилиб суғориш усулида эса сув махсус насослар ёрдамида қувурлар орқали босим билан экин майдонига туман ҳолатида парчалаб берилади. Бу усул асосан ернинг микроиқлимини яхшилаш мақсадида ишлатилади, лекин у жуда катта миқдорда капитал қўйилмаларни талаб қилади ва ҳудудда ёзнинг жуда иссиқ бўлиши уни ҳудудда қўллашга имкон бермайди.

Шундай қилиб, ҳудудда суғоришнинг сув тежовчи истиқболли технологияларини жорий қилиш асосида сув ресурсларидан фойдаланишни оқиллаштириш мумкин, лекин ушбу сув тежовчи истиқболли технологиялар у ёки бу жиҳатлари билан ҳудуд шароитларига мос келмайди. Шунинг учун суғориш ушбу технологияларини жорий қилиш яхши самара бермайди.

5.3 Оқ-сув ИТБсида сув ресурсларидан самарали фойдаланиш таклифлари

ОҚ-СУВ ИТБ ҳудудида сув ресурсларининг энг кўп қисми қишлоқ хўжалик экинларини суғориш учун сарфланаётганлиги боис манбадаги сув ресурсларини камайиб кетишдан сақлаш учун аввало экинларни суғоришда сувдан тежамли ва оқилона фойдаланиш талаб этилади. Бунинг учун қишлоқ хўжалик майдонларини суғориш ишлари белгиланган муддат ва меъёрларга риоя қилинган ҳолда олиб борилиши лозим.

Суғориш тизимлари орқали далаларга берилаётган сув миқдорининг фақат 45-50 % игина ўсимликка сарф бўлишини эътибордан қочирмаган тарзда, иложи борича ўсимликнинг биологик эҳтиёжи учун керак бўладиган сувни беришга ҳаракат қилинмоғи лозим. Бунда даладаги тупроқ хусусиятларини, яъни унинг намлик сиғими ва суғоришдан олдинги намлик даражасини яхши билиш лозим. Одатда суғоришга берилаётган сувнинг кўп қисми канал ва ариқлардан ерга сингиб кетади. Ушбу исрофгарчиликни камайтириш учун лоток ариқлар ўрнатилган ҳудудларда лоток тизимларини бузилишига, лотокларни беҳудага тешиб сув олинишига ва лотокларнинг уланган жойларидан сувни оқиб кетишига йўл қўймаслик чоралари кўрилиши лозим.

Шу билан бир қаторда суғоришда сувни тежаш учун ўқ ариқлар орасидаги масофа, эгатларнинг узунлиги ва эгатдаги сувнинг сарфига ҳам алоҳида эътибор қаратилади ва суғоришнинг мукамал ва сув тежовчи техникаси ва технологиясини қўллаш.

Бу иш экин экишга далани тайёлашдан бошланиши лозим. Дала яхшилаб текисланган бўлса, сувни ҳалқобланиб қолиб беҳудага ерга сингиб кетишидан, ерларни ботқоқланишдан асрабгина қолмай, балки суғориш усулини юқори самарадорлигини ҳам таъминлайди.

Суғориш меъёрини тўғри белгилаш, суғориш сувини тупроққа беҳудага сингиб кетишига йўл қўймаслик ва яхши дренаж тизими ер ости сувлари сатҳини 1,5-2,0 м дан паст чуқурликда ушлаб туриш Эгат узунлигини дала нишаблиги ва тупроқнинг сув шимиш хусусиятига қараб тўғри танлаш лозим. Суғоришнинг калта эгатли, томчилатиб, ёмғирлатиб суғориш ва бошқа усуллари сувни тежашда кўп самара беради.

Суғоришда сувнинг самарадорлигини ошириш ва эгатнинг бутун узунлиги бўйича тупроқнинг бир текис намланиши учун қуйидаги усуллардан фойдаланилади.

1) Эгатга аввал кўп сув бериб, оқава чиққач сувни камайтириш

Бу усул қўлланилганда оқовага ташланадиган сувлар миқдорини 15-20 % гача камайтиришга имконият яратади.

2) Эгатларни оралатиб суғориш

Бу усул тупроқдан сув буғланишини камайтириш ҳисобига умумий сув бериш миқдорини 20-25 % гача камайтиради.

3) Калта эгатлар билан суғориш

Калта эгатлар билан суғорилганда оқова сувлар миқдори 15-20 % га камаяди, эгатлар бутун узунлиги бўйича бир текис намланишига эришилади.

4) Эгат охирини тўсиб сувни орқага оқизиш

Нишаблиги кичик бўлган суғориладиган ерларда оқова сувни чиқармаслик учун эгат охирини тўсиб, тўсилган сувни тескари оқизиб, эгатлар охирини намлаш ёрдамида умумий сув бериш ҳажмини 15-20 % га камайтириш мумкин.

5) Сувни эгатга ўзгарувчан оқимда бериш

Сувни эгатга ўзгарувчан оқимда юбориш орқали суғоришда экин майдонида ҳосил бўладиган оқова сувлар камайтириш ҳисобига далага берилаётган сув 15-20 % га камаяди.

Шундай қилиб, сув тежовчи истиқболли технологияларнинг у ёки бу жиҳатлари ОҚ-СУВ ирригация тизимлари бошқармаси ҳудуди шароитларига мос келмаслиги оқибатида уларни жорий қилишнинг самараси паст бўлади. Шунинг учун ҳудудда сув ресурсларидан фойдаланишни оқиллаштириш йўналишида суғоришнинг сув тежовчи истиқболли технологияларини жорий қилиш эмас, балки суғоришнинг амалда қўлланилаётган усуллари, яъни эгатлаб суғориш усулини такомиллаштириш яхшироқ самараларга олиб келади.

Хулоса қилиб айтганда, ОҚ-СУВ ирригация тизимлари бошқармаси ҳудудида сув ресурсларидан оқилона фойдаланишга суғоришнинг амалда қўлланилаётган усуллари, яъни эгатлаб суғориш усулини

VI-бoб. ОКСУ ИРИГАТСИЯ ТИЗИМИ БОШКАРИШДА ХАЕТ ФАОЛЯТИ ХАФСИЗЛИГИ МАСАЛАЛАРИ

6.1 Хафсизликнинг назарий асослари

Мехнат мухофазаси инсоннинг ишлаб чиқаришдаги шароитлари ва хавфсизликлари билан кизикади, фукаро мудофаси эса унинг фавкулотда ҳолатларини урганади. ХФХ эса кишилик жамиятининг ҳамма ҳолатларидаги шароитлари ва хавфсизликлари билан кизикади ва урганади. Бошқача қилиб айтганда ХФХ мехнат мухофазаси ва фукаро мудофасига қараганда кенг ва универсалдир яъни улар аниқ вазиятларда хавфсизликни таъминлашнинг қисман ҳолатларини урганади.

Билим соҳасида мехнат мухофазасини нисбатан мустақил деб тан олган ҳолда, фаолиятнинг ҳар хил турлари ва инсон яшайдиган соҳаларининг бир-бирига яқин алоқада бўлишга эътибор бериш керак.

Мехнат мухофазасининг афзалликлари ва уни мутлоқлаштириш баъзан мантиқа мос келмайдиган қонунларни қабул қилишга олиб келади. Масалан, маълумки битта транспорт талофатида жабирланган хайдовчи ва йуловчилар учун белгиланган бачтсиз ходисаларни текшириш низоми бўйича ҳар хил ҳуқуқий ва моддий оқибатлар пайдо бўлади

Таркибий жиҳатдан ХФХ фани тўрт қисмдан ташкил топган;

- 1.Назарий асослар.
- 2.Тиббий жиҳатлари
- 3.Ишлаб чиқаришда мехнат хавфсизлиги
- 4.Фавкулотда вазиятлар

Фаолият кишилик жамиятининг бор бўлиб туриши учун зарур бўлган шароитидир. Мехнат фаолиятининг олий шаклидир.

Файласуфларнинг фикрича, инсонга берилган энг маъқул бўлган таъриф бу Ното аденс, яъни ҳаракатланувчи инсон.

Фаолият ва меҳнатнинг шакллари хилма-хилдир. Улар турмушда, жамиятда, маданиятда, ишлаб чиқаришда, илмда ва бошқа ҳаёт соҳаларида кечадиган амалий аклий ва маънавий жараёнларни уз ичига олади.

Фаолият жараёнининг моделини умумий ҳолда икта элементдан ташкил топган деб қараш мумкин яъни бир бири билан тугри ва қайтма алоқада бўладиган инсон ва муҳит элементларидир.

Қайтма алоқалар моддий дунёнинг ташки таъсирига жавоб бера оладиган умумий қонунларига асосланган. «Инсон-муҳит» тизими икки мақсадлидир. Биринчи мақсад маълум самарадорликка эришишдан ташкил топса, иккинчиси қўнғилсиз оқибатларни бартараф қилишдан иборатдир.

Хавф – ҳаёт-фаолият хавфсизлигининг марказий тушунчаси бўлиб, у ҳодиса, жараён ва объектларнинг инсон қўнғилсиз тугридан тугри ёки бевосита маълум шароитда қай даражада зарар етказиш қўбилиятини қўрсатади, яъни қўнғилсиз оқибатларни олиб қелади.

Таҳлилнинг мақсадига қўра хатни қарактерловчи белгилар қўни қўпайиши ёки қамайиши мумкин. ХФХ даги хавфга берилган юқоридаги таъриф мавжуд бўлган стандарт тушунчаларни хавфли ва зарарли ишлаб чиқариш омиллари узига қўртўвчи, ҳамда фаолиятнинг ҳамма қўрларини ҳисобга олўвчи жўда салмоқли тушунчадир.

Хавф энергияга эга бўлган қимёвий ёки биологик қўал ташкил қилўвчиларни узиди мужасамлаштирилган ҳамма тизимларни, ҳамда инсон ҳаёти, фаолияти шароитига жавоб бермайдиган таъсифларни узиди сақлайди.

Хавфсизлик – бу фаолиятнинг ҳолати бўлиб маълум еҳтимолликда хавфларнинг қелиб қикишини бартараф қилишдир.

Хавфсизлик – бу инсонлар олдида қўйилган мақсаддир. ХФХ эса мақсадга эришишнинг қўсита, йўл ва усулларидир.

6.2 ОКСУ ИРИГАТСИЯ ТИЗИМИНИ БОШҚАРИШДА МЕХНАТ МУХОФАЗАСИ

ГОСТ 12.1.007.76 га асосан зарарли моддаларнинг организмга таъсир килиш даражасига караб 4 та хавфли синфга булинади :

- 1) ута хавфли моддалар.
- 2) юкори хавфли моддалар.
- 3) уртача хавфли моддалар.
- 4) кам хавфли моддалар.

Ишчи ва хизматчилар меҳнат вазифаларини бажариш пайтида уларнинг соғлигига зиён келтирилса ёки майиб болиб колса, моддий жавобгарлик тулик корхона зиммасига юкланади. Иш билан таъминловчилар томонидан ишчиларни меҳнат вазифалариндан фойдаланишда уларни шикасланиши, касбий касалланиш ёки саломатлигига бошка келтирилган зиёни коплаш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 1 февралда тасдиқланган (48 – сонли) «Қоидалари»га асосан амалга оширилади.

Республика Қишлоқ ва сув ҳужалиги вазирлиги қошида меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлиги гуруҳи иш олиб боради. Туманларда қишлоқ ҳужалиги бошқармаларида – муҳат бўҳофазасига ва геҳник хавфсизлига катта муҳандислар, давлат корхоналари ва жамоа ҳужаликларига технила хавфсизликларига ката муҳандислар жаиоб берадилар. Ўзбекистон Республикаси меҳнат муҳофазаси конунига асосан давлат корхоналари ва жамоа ҳужвликларида штат руйхати бўйича техника хавфсизлиги ва ёнгин хавфсизлиги бўйича катта муҳандиси тайинланади.

Санитария назорати – Республикамиз давлат саритария разорати ишлаб чиқаришда касаликларни қабайтириш, ташки муҳитни (сув хавзалари, тупрок ва атмосфера хавоси) ифлосланишнинг олдини олишга, меҳнат шароитини соғломлаштиришга йуналтирилган санитария гигиена, санитария – эпидимиалогик чора тадбирларни олдини олишга қаратилган чора тадбирларнинг утказилишини назорат қилада, шунингдек

касалликларни олдини олишга қаратилган чора тадбирларни утказилишини текшириб туради.

Кишлоқ хожалигида меҳнатни муҳофаза қилиш Ўзбекистон Республикасининг Меҳнатни муҳофаза қилиш тугрисидаги Қонуни бўйича ва амалдаги уқув меърий ҳужжатлар асосида олиб борилади. Ишчи ва муҳандислар таёрланганда ўқитилади, йул йуриқлар берилади ва малака оширилади.

6.3 Фуқоро муҳофазаси

Зилзила тшқин сел табиётда содир боладигин энг хавфли ходисаларнинг биридир.

ЮНЕСКО малумотиға қура зилзила юзаға келадиган иқтисодий зарар ва инсонлар ҳалокати бўйича таъбий офатларнинг тчида биринчи уринни эғалайди. Ҳақиқатдан зилзиланинг содир бўлиш даврилиги бир неча ун йилларни қамраб олсада (айрим вақтларда 100 йилларни) у содир бўлганда қиска (10 – 15 сек) муддат ичида бир неча минглаб аҳолиға эға бўлган шаҳарларни вайрон қилиш қудратига эға, шунға қарамасдан кишилар бундай хавф олдида эсанқираб қолмасдан унинг оқибатларини бартараф қилишға шикастланганларға ёрдам беришға ошиқадилар.

Халқ тилида (ут балоси, сув балоси, бемахал фалокат қулфатдан асрасин) деган чуқур фалсафий маъноға эға бўлган мулоҳаза мавжуд. Бу албатта яхши ният яхши истак, лекин қурук ният билан иш битмайди, фалокат аримайди. Шунға яраша ҳаракат ва таёрғарлик бўлиши зарур.

Турар жой масканлари, тиббий шароити, жисмларнинг физик – кимёвий хусусияти, биноларнинг лойиҳа чизмалари қатий ҳисоб китоблар асосида чуқур урганилиб чиқилгандан сунг қурилишға руҳсат берилади.

Тошқин – дарёлар, сойлар, қулларда сув сатхининг кескин қутарилиши оқибатида юзаға келиб ер юзасининг катта майдонларини вақтинча сув босишидир. Тошқинлар қуп ҳолатларда қучли жала, ҳарорат қутарилиши билан қор ва музлиқларнинг кескин эриши натижасида

хавзалардаги сув микдорининг купайишидан пайдо булади. Бундан ташқари сув хавзалари атрофидаги ён бағрларида кучки содир булиши, қоялардан тоғ жисимлари упирилиши билан хавзадаги сув тошиб чиқиши ва туғонларнинг беҳосдан ёрилиб кетиши оқибатида ҳам содир булиши мумкин. Одатда бундай тошқинлар жуда хавфли булади.

Тошқин –табiiй офатлар ичида катта талофат келтирадиган, аҳолини оғир тахликага соладиган ва қиска вақт ичида шиддатли буладигани сув тошқинидир.

Тошқинларнинг яна бир тури шамолнинг катта тезлиги билан боғлиқ булиб, денгиз сувини қирғоқга маълум балантликда бостириб келишидан пайдо булади. Лекин, тошқиннинг бу тури мамлакатимиз ҳудудида учрамайди.

Ватанимизнинг таъбиий тузилиши, гидрометеорологик шароити, муҳандис-гедрогеологик иншоотлари бошқа таъбиий офатлар каби тошқин булиб туриши ва унинг хафи юкорилигидан далолат беради. Айниқса бу ходиса сув тармоклари атрофида жуда куп тарқалган.

Тошқинларнинг ҳосил булиши,гарчан бир хил сабабдан булсада,яъни об-хаво шароитининг кескин узгариши натежасида меъёридан куп ёгингарчилик булиши,аҳолии яшаш жойлари ва ҳудудларга турли таъсир курсатади. Булар ичида энг кучлиси ҳалокатли тошқинлар ҳисобланиб, улар узоқ муддат ёққан ёмғир натижасида юзага келади.

Аввало тошқин хавфи бор жойларда ҳар қандай қурилиш иншоотлари барпо этишга чек қуйиш керак.

6.4 Ёнғин хавфсизлиги

Хужаликда ёнғинга қуйдагилар –иситиш печларини қуриш ёки ишлатиш қоидаларининг бузилиши, ишлаб чиқаришда ёки уйда аловни эҳтиётсизлик билан ишлатиш, керасенда ишлайдиган ёритиш ёки қиздириш аспобларини нотўғри урнатиш ёки улардан фойдаланиш қоидаларини бузиш, яшин статик ёки электр разрядлар машиналар ва

ишлаб чиқариш жихозларининг носозлиги ҳамда уларни ишлатиш қоидаларига риоя қилмаслик (қурилмаларидаги қисқа туташувлар ёки уларнинг ерга уланиб қолиши электр симларида нагрусканинг йул қуйилмайдиган даражада ортиб кетиши, кантаклари ёмон булган жойларнинг қизиб кетиши ва улардан учқун чиқиши,буғ қозонларини портлаши) қишлоқ хужалиги махсулотларининг ёки ёнилғини уз узидан ёниб кетиши сабаб булади.

Ёнғиннинг олдини олиш тадбирлари – ташкилий (қунгилли ут учирувчи дружиналари ёки ёнғиндан муҳофазалаш дружиналари тузиш аммо орасида тушунтириш ишлари олиб бориш), ёнғин ёки портлаш жихатидан ҳафли хоналарга алоҳида конструкцияли электр жихозлар урнатиш, насос печлар, машиналар, электр жихозлардан, шунингдек, осон алаңгаланадиган суюқликлар сақланадиган ёки ишлатиладиган жойларда оловдан фодаланишни тақиқлаб қуйиш, яшин кутаргичларни қуриш (объектларни утга чидамли матирияллардан қуриш, бинолар орасидаги ёнғинга қарши ораликларга риоя қилиш), ёнаётган биноларда одамлар, ҳайвонлар ва қиммат боҳо буюмларни мувоффақиятли равишта қучиришга имкон берадиган чораларни қуриш (керакли миқдорда эшиклар, зарур кенгликда қаридор юлаклар қуриш, уларни тусиб қуйишни ман этиш), ёнғинни учирни осонлаштирадиган тадбирларни қуриш (ёнғинни учирни, нарвонлар, ёнғин қузатиш вишкалари, сув хавзалари ва биноларга қелиш йуллари қуриш, ёнғин алоқаси ҳамда сигнализациясини урнатиш).

Лойхалашда жорий этиладиган асосий тадбирларга қуйдагилар қиради.

Бино ва иншоотлар бош плани ёнғинга қарши ораликларни, жой рельефини асосий шамоллар йуналишини ҳисобга олиб жойлаштириш;

Бино ва иншоотларни ишлаб чиқариш аломати ҳамда ёнғин жихатидан ҳавфлилик даражасига қура олоҳида доираларга бирлаштириш;

Бинони талаб этиладиган утга чидамлигини танлаш;

Эвакуация йулларини ҳавсиз қилиб планлаштириш;

Ёнгин жихатидан хавфсиз иситиш вентелядция ва электр жихозлари системасини танлаш;

Бош планда ёнгинга қарши ораликлар асосий шамоллар йуналишини хисобга олган холда бинолар шунингдек ер ости ва ер усти иншоотлари курсатилади. Бино ҳамда иншоотлар орасидаги ёнгинга қарши масофалар уларнинг утга чидамлилиқ даражасига қараб К(П-М.1-71) га мувофик олинади. Хар қайси ишлаб чиқариш биносига ут уччириш автромабиллари бир томондан (бинонинг эни 18 м гача булганда) кириладиган йулаклар булиши керак. Курилиш майдони 10 га катта ёки эни 100 м дан кенгмайдонни эгаллайдиган биноларга ҳамма тамондан машиналар кирадиган йуллар булиши керак. Эркин планлаштирилган территориядан бинолар деворигача (йул четидан бошлаб) қолдириладиган масофа 25 м кам булмаслиги лозим. Ут уччириш сув хавзаларига гидрантларига 12-12 м майдонли ёки сиртмоксимон айланиб юриладиган охири берк кучалар куришга йул қуйилмайди. Турар жой туманлари орасида ёнгинга қарши 100 м масофа қолдирилади, кам каватли курилишлари ҳамда иншоотлари булган шаҳарларни қайта куришда бу масофа 75 м гача қайта курилиши мумкин .

6.5 Биринчи тиббий ёрдам

Жарохатланишларда биринчи ёрдам курсатаётган одам қулларини совун билан тозалаб ювиши агар бирор сабаб билан бунинг иложиси булмаса бармоқларига йод настойкаси суриб олиши керак . Яраланган ерга хатто ювилган қуллар билан тегиш ярани сув ёки дорилар билан ювиш, ярага врач курсатгандан бошка парашок сепиш мумкин эмас акс холда ярага инфекция тушириш мумкин. Ярадан қон қуйкаларини кеткизиш ярамайди, чунки бунда қучли қон кетиши мумкин. қон кетишини тухтатиш учун яраланган оёк қулни юқорига кутариш ярани юмолоқланган ва зарарсизлантирилган боғлаш материали билан беркитиш ҳамда яранинг узига бармоқлар билан тегмасдан устидан 4 – 5 дайка босиб туриш керак.

Агар қон кетиши тухтаса, у холда боғлаш материални олмасдан туриб, унинг устига пахта ёки бошка пакетдан олиб яна битта ёстикча куйиш ва бир оз босиб туриб сунг бинтлаш зарур.

Синишлар ва чиқишларда курсатилган биринчи ёрдамнинг асосий вазифаси – шикасланган бугинларни ёки оёқ қулни қузғалмайдиган қилиб ва шикастланган киши учун энг қулай вазиятда маҳкамлаб қуйишдир. Чиқан жойни солиш учун фақат мидитцина ходимиға рухсат берилади.

Бош шикастланиб, киши беҳушланиб қолса қулоқлар ёки оғиздан қон кетса, бош суяги чаноқлари синган деб тахмин килиш мумкин. Пайлар чузилганда, масалан одам қийшик қадам босиб оёғи қайрилиб кетганида (белгилари бугинлар қаттик оғрийди ва шишиб кетади) курсатиладиган биринчи ёрдам совук – қилиш, маҳкам тортиб боғлаш, тинч сақлашдир.

Қутирган хайвонларни тишлаши улим даражасида хавфлидир. Тишланган участкага вирус хайвонинг сулаги орқали утиб, бош ва орқа мия хужайраларини шикастлантиради. Индукцион оралик 12 - 60 кун давом этади. Биринчи ёрдам курсатаётган окоётган қонни тез тухтатишга ҳаракат қилмаслик керак, негаки хайвоннинг сулаги қон орқали ярадан чиқиб кетади. Тишланган жой териси атрофига кенг қилиб бир неча марта дезинфекцияловчи аралашма (йод – спиртли аралашма, вино – спирти билан, калий перманганат аралашмаси) ёрдамида ишлов берилиб сунг зарарсизлантирилган боғични боғлаб қуйилади.

Илон чақиши инсон ҳаётида жуда хавфли, чаққандан сунг жойида оғрик, қизариш ва қон оқиши, оғизда қуриш пайдо бўлади, чақиш, уйқу тортиш, кунгил айнаш, томир тортишиш, суз бузилиши, ютиниш, айрим вақтларда қузғалувчи қисмларнинг фалажланиши вужудга келади. Чаққан вақтнинг биринчи иккинчи дақиқаси ичида, чаққан жойинг юқори қисмидан қон тухтатиладиган жгут (тасма), бурамалар қуйилади, сунгра чаққан жойдаги тери қон чикунча кесилади ва шу жойда суриб ташлаш учун банка қуйилади. Кейинги ярага калий перманганат ёки натрий гидро

карбанат аралашалари ёрдамида ишлов берилиб, боғлагич билан боғлаб куйилади.

Оғрик ва шишни камайтириш учун териға гидрокардизонт суртма сурилади. Куп чақишлардан сунг биринчи ёрдам курсатилиб жабирланувчини даволаш пунктига элтиш лозим.

Қишлоқ хужалиги ишлаб чиқаришини ривожлантириш омилларидан бири уни электирлаштиришдир. У меҳнатни енгиллаштириш билин бирга бир катор одамлар ҳаётига ва соғлиғига жуда катта хавф туғдиради. Бошқа хавфли манбаълардан электр тукини асбобларсиз малум масофада турмасдан аниқлаб булмайди.

Электр тукидан ҳар хил шароитлари; сим ёки тук утказувчи очик қисмларга тегиб кетишдан химояланганлиги бузилган булса, ёй орқали электр токини тасир қилиши, ускуналарнинг металл қисмларига тегиб кетишдан, тасодифан қучланиш остига тушиб қолиш, электр узатувчи қисмларга катта улчамли машиналар (автомобиллар, дон уриш ва пахта териш машиналари) рухсат этилмаган даражада яқинлашуви ва бошкаларда жароҳатланиш мумкин.

Электрхавфсизлик (ГОСТ 12.1.009-76) – ташкилий ва техник чора тадбирлар тизими ва воситаларидир, улар одамларни электр майдонидан ва статик (турғун) электр токини зарарли ва хавфли тасиридан химояланишини тامينлайди.

Электр туки одам организмига ва хайвонларга жуда узига хос мураккаб шаклда вужудга келади. Организмдан электр токнинг утиши натижасида кимёвий исиклик ва биологик таъсир курсатади.

Агар ток урган киши симлардан бирини чангаклаб ушлаб қолган булса, у орқали утаётган токни узиш зарур, бунинг учун уни симдан эмас, балки ерга туташган қисимлардан ажратиш керак, бу мақсадда унинг тагига қуруқ тахта тикиш ёки қуруқ арқон ёрдамида оёқларини тортиб йердан узиш лозим, ток урган кишининг шимидан ушлаб тортмаслик керак, чунки у хул булиши мумкин. Агар ток киши тегиб турган сим ерда

ётган булса ёки ерга туташган метал нарсаларга тегиб турган булса, симга ёки ерга туташган жойга диэлектрик калишсиз ёки этиксиз яқинлашиш айникса нам оёк кийимда ва катта катта қадамлар ташлаб яқинлашиш хавфли. Ток урган кишини токдан озот қилиш учун бунда куруқ таёқ ёки тахтадан фойдаланиш керак тахтани еса уз кийимига ураб ушлаши лозим.

Агар ток урган киши мутлақо нафас олмаётган булса ёки беҳуш ётган холда ора чорада титраб энтикиб нафас олаётган булиб, аммо томир уриши сезилиб турган булса дар холл врачга мурожат қилиш, врач келганига қадар эса суний нафас олдириш керак. Ундан олдин тезда нафас олишни қийинлаштирувчи кийимларининг тугма боғичларини бушатиб қуйиш лозим. Қишлоқ хужалигида одатда узгарувчан электр токидан фойдаланилади. Купгина жихозлар 380 в кучланиш билан ишлайди, ёритиш учун эса 220 ва 127 в кучланишлардан фойдаланилади. Электр хавфсизлиги шартларига кура электр қурилмалар 1000 в-гача ва 1000 в дан юкори кучланишнинг қурилмаларига булинади.

Қишлоқ хужалигида электр токидан жароҳатланишнинг олдини олиш учун профилактик қуйидагилардан иборат;

- 1) ишлаб турган бутун электр жихозларини истемолчиларнинг электр қурилмаларини ишлаташда риоя қилинадиган (техник ишлатиш қоидалари) ва (хавфсизлик техникаси қоидалари) талабларига жавоб берадиган ҳолатга келтириш.
- 2) маҳаллий шароитлардан келиб чиқиб, қурилмалар билан ишлаш хавфсизлигини ошириладиган қушимча тадбирлар қуриш.
- 3) электр асбобларини, тезда алмашлаб улашларни тамирлаш ишларини пасайтирилган кучланишга утказиш.
- 4) ишлатилган шахсий химоя воситаларини такомиллаштириш.
- 5) хавфсиз меҳнат усулларини курсатиш орқали одамларнинг ўқиш сифатини яхшилаш (техника хавфсизлиги бўйича исталган қўлланма беришда ишчилар малакасини оширишда ва ҳар йили техника минимумлари утказишда).

VII - бoб. СУВ ХЎЖАЛИК ВА СУВНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ТАДБИРЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ.

Дарё хавзасида якин келажакда амалга ошириладиган сув хўжалик ва сувни муҳофаза қилиш тадбирлари учун сармоя, эксплуатацион сарфлар ва олинadиган фойдани ҳисоби қуйидаги жадвал шаклида бажарилади (Жадвал №7.1).

Режалаштирилган сув хўжалик ва сувни муҳофаза қилиш тадбирларига сармоя сарфлаш-нинг иқтисодий самарадорлигини, иқтисодий самарадорлик коэффициенти (E) ни ва сармоянинг ўзини оқлаш даври ($t_{ок}$) ни қуйидаги формулалар ёрдамида аниқланади:

$$K = \frac{\sum_{i=1}^n \Phi_i - \sum_{i=1}^n \Xi_i}{\sum_{i=1}^n C_i} = \frac{64147195,6 - 38323381,9}{321491597,} = 0,08$$

$$t_{qop} = \frac{\sum_{i=1}^n C_i}{\sum_{i=1}^n \Phi_i - \sum_{i=1}^n \Xi_i} = \frac{321491597,}{64147195,6 - 38323381,9} = 12,45 \text{ йил}$$

бу ерда: $\Sigma\Phi$ - олинadиган фойдалар йиғиндиси, сўм

$\Sigma\Xi$ - эксплуатация харажатлари йиғиндиси, сўм

ΣC - сармоя (капитал маблағ) сарфининг йиғиндиси, сўм.

Сармоя сарфининг йиғиндиси бутун объект учун аниқланади ва у коммунал хўжалигини сув билан таъминлаш ва сувларни чиқариш, тозалаш, қайта фойдаланиш, саноатда, қишлоқ хўжали-гида (чорвачилика суғориш деҳқончилигида), энергетикада, балиқчилик хўжалигида, соғлиқни сақлашда, сув ресурсларини муҳофаза қилиш тадбирлари учун сарфланадиган сармоядан ташкил топади.

СХМК учун тадбирлар гурухи	Хажми		Сармоя		Эксплуатацион сарф		Фойда	
	Улчов бирлиги	Умумий	Тадбир учун сум	Хаммаси	Сармоя нисбатан %	Умумий сарфлар сум		Фойда сум
А. Сув билан таъминлаш								
1. КРХ.								
А. Шахар	м3/сут	206704,6	442	91363422,15	15	13704513,32	150	20556769,98
Б. Кишлоқ	м3/сут	84247,8	32	2695928,76	15	404389,31	150	606583,97
2. Саноат								
Ун тайёрлаш	м3	221029,2	1,92	424376,064	12	50925,13	150	76387,69
Омихта ем концентратини тайёрлаш	м3	1290480,0	1,35	1742148	12	209057,76	150	313586,64
Ароқ - вино заводи	м3	235656,0	1,92	452459,52	12	54295,14	150	81442,71
Усимлик ёгини тайёрлаш	м3	41952,0	1,92	80547,84	12	9665,74	150	14498,61
Ип йигириш ва мато тукиш	м3	205388,6	1,92	394346,1888	12	47321,54	150	70982,31
Трикотаж махсулоти фабрикаси	м3	203090,4	1,35	274172,04	12	32900,64	150	49350,97
Пахта тозалаш заводи	м3	350760,0	1,92	673459,2	12	80815,10	150	121222,66
Мева-сабзот консерва заводи	м3	359352,0	1,35	485125,2	12	58215,02	150	87322,54
Гишт заводи	м3	101736,0	1,35	137343,6	12	16481,23	150	24721,85
3. Чорвачилик								
а. ЙШК	м3/сут	1725,0	770	1328250	4	53130	150	79695
б. Парранда	м3/сут	4025,0	170	684250	4	27370	150	41055

в. Куйлар	га	201250,0	9	1811250	4	72450	150	108675
4. Сугорма дехкончилик								
а. Ерларни капитал кайта ишлаш	25	15851,4	2160	34238943	4	1369557,72	400	5478230,88
б. Ерларни мелиоратив холатини яхшилаш	50	31702,7	1150	36458133,75	3	1093744,013	400	4374976,05
в.Ерларни капитал текислаш	25	15851,4	400	6340545	2	126810,9	400	507243,6
5. Санитар сув утказиш	м3	3528000,0	0,08	282240	1	2822,4	300	8467,2
Б.Мухофаза килиш								
6. КРХ								
А. Шахар	м3/сут	186034,1	644	119805971,7	15	17970895,75	150	26956343,63
Б. Кишлок	м3/сут	72212,4	260	18775218,15	15	2816282,723	150	4224424,084
7. Сув дренаж коллекторлари	100	63405,5	48	3043461,6	4	121738,464	300	365215,392
Жами				321491591,7		38323381,92		64147195,76

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Президентининг 2004 - 2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепсияси.
2. 2003 йил 24 мартдаги ва 2003йил 28 чи октябрдаги Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов Фармонлари.
3. Сувдан фойдаланувчилар уюшмаси таъсис этишнинг ва ҳуқуқий масалаларига оид қўлланма., Тошкент - 2000 й. 6 – 10 б.
4. Мирзаев С.Ш., Валиев Х.И. Конспект лекций по дисциплине Экология. Раздел: Экологическое обоснование ведения сельского и водного хозяйства. ТИИМ, Ташкент – 2000
5. Электронные учебники по работе с SPSS. <http://www.learnspss.ru/handbooks.htm>
6. Авакян А.Б. Широков В.М. Комплексное использование и охрана водных ресурсов. – М.: 1990. – 243 б.
7. Муродов Ш. Валиев Х.И. ва бошқалар. Сув ресурсларидан мукаммал фойдаланиш. – Қ.: 2007.- 237 б.
8. Мирзаев С.Ш., Валиев Х.И. “Сув ресурсларидан мукаммал фойдаланиш фанидан “Дарё хавзасини сув ресурсларидан мукаммал фойдаланиш ва муҳофаза қилиш” шаклий лойиҳасини бажариш бўйича услубий кўрсатмалар – Тошкент.”ТИКХМИИ”. 1993 г
9. O'zDavSt 950-2000 «Ичимлик сув». Гигиенические требования и контроль за качеством – Тошкент. 2000 й.
- 10.14. “Сув ва сувдан фойдаланиш” тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонуни – Тошкент 1993 й.
- 11.18. 2003 йил 21 июлдаги 320- сонли “Сув хўжалигини бошқаришни ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида” ги Вазирлар Маҳкамаси қарори.

19.А.Т.Салоҳиддинов ва бошқалар «Сувдан фойдаланиш асослари»
Тошкент, ТИМИ. 2008й -265б

12.Валиев Х.И. «Экология» фанидан маърузалар матни тўплами. Тошкент
ТИКХМИИ. 2001 й.

13.[www. ziyo.net](http://www.ziyo.net)

14.[http://www.referat..ru](http://www.referat.ru), www.uznature.uz.